

Ian Kershaw

EURÓPA
GLOBALIS TÖRTÉNETE
1950–2017

Ian Kershaw

EURÓPA
GLOBÁLIS TÖRTÉNETE
1950–2017

KOSSUTH KIADÓ

A fordítás alapja:
Ian Kershaw: *Roller-Coaster – Europe, 1950–2017*
Original English language edition first published in 2018
by Allen Lane, an imprint of Penguin Books Ltd,
London, United Kingdom

Fordította
KŐRÖS LÁSZLÓ

Szerkesztette
NÁDORI ATTILA

A borítót tervezte
JUHÁSZ LAJOS

ISBN 978-963-544-035-1

Minden jog fenntartva

Text © Ian Kershaw 2018
Hungarian edition © Kossuth Kiadó 2022
Hungarian translation © Kőrös László 2022
Borítóképek © 123RF

Tartalom

Előszó	9
Bevezetés: A bizonytalanság két korszaka Európában	17
1. Feszültség és megosztottság	23
A hidegháború heve	24
Együttélés a bombával: félelem vagy fatalizmus?	44
2. Nyugat-Európa megalkotása	59
A konszolidált demokrácia	62
Kivonulás a gyarmatokról	88
3. A satu	107
A satu lazítása: a Szovjetunió	109
A jugoszláv „eretnkség”	123
Ahol szorított a satu: a szovjet tömb	126
A régi rend fenntartása	127
Fenyegetés a régi rend számára	134
4. Jó idők	153
A „gazdasági csoda”	155
A jóléti állam	166
A fogyasztói társadalom	169
Az integráció lépcsőfokai	175
5. Kultúra a katasztrófa után	191
A múlt árnyai	193
A múlt felhasználása és kihasználása	206

Szakítás a múlttal	214
Szakítás a múlt értékeivel	225
6. Kihívások	237
Tiltakozás és erőszak	238
Nemzedéki lázadás	238
A tiltakozás kitörése	243
1968 maradandó üzenete	257
A másik 1968	260
Kelet-európai futóhomok	268
A szociáldemokrácia előretörése Nyugat-Európában	277
7. A fordulat	285
Gazdasági bajok	286
Recessziópolitika	298
A demokrácia diadala	316
A hidegháború visszatérése	330
8. A változás keleti szele	337
Peresztrojka	337
A változás lendülete	348
Nyugat-európai aggodalmak	361
9. A nép hatalma	379
A csatlósok dezertálnak	380
Gyors út a német újraegyesítés felé	393
A Szovjetunió hosszú haláltusája	406
Új korszak	415
10. Új kezdetek	423
Etnikai konfliktusok	424
Hiú remények	438
Esély az egységre	450
Lehangoló kormányzás Nyugat-Európában	457
11. Globális veszélyek	469
A „háború a terror ellen”	470
A globalizáció Janus-arca	485
A globalizáció politikai kihívásai	494
Az Európai Unió próbatételei	501
A „Putyin-tényező”	509

12. Válságévek	517
A katasztrófa elhárítása	517
A szigor politikája	527
A migrációs válság	540
Terrorfenyegetettség	547
A putyini agresszió	554
Brexit	561
Utószó: a bizonytalanság új korszaka	571
Köszönetnyilvánítás	593
Válogatott bibliográfia	595
A képek forrásai	625
Térképek jegyzéke	625
Név- és tárgymutató	627

Előszó

A pokolba és vissza előszavában azt írtam: az összes könyvem közül, valahányba csak belefogtam, az dolgoztatott meg a legkeményebben. Így is volt, egészen e mostani munkámig. Az Európa 1914-től 2017-ig tartó történetét feldolgozó vállalkozásom e második kötete még inkább próbára tett, a szerkesztés és az események interpretációja szempontjából egyaránt. Ennek jórészt az az oka, hogy földrészünk 1950 utáni története nem mutat egyetlen olyan, folyamatosan tetten érhető, markáns motívumot sem, mint amely az előző, az 1914-től 1945-ig tartó időszakot tárgyaló kötetet uralja, s amely oly nyilvánvalóan középponti jelentőségű volna, mint a világháború. *A pokolba és vissza* egy lineáris folyamatot követett, egy háborúba torkolló, majd abból kivezető eseménysort, amely azután ismét háborút, majd ismét békét hozott. Az európai történelem 1950 óta zajló szakaszát semmilyen egyszerű, lineáris fejlődés nem írja le adekvát módon. Ez inkább csavarok és fordulatok, hullámhegyek és hullámvölgyek históriája, tünékeny változásoké, a nagyszabású, és mind nagyobb átalakulásé. Európa 1950 óta hullámvasútpályán halad, amelynek során folyamatosan hol borzongás, hol ijedelem jut osztályrészéül. E könyv célkitűzése megmutatni, hogy ezeknek az évtizedeknek a során miként bukdácsolt a súlyos bizonytalanság egyik időszakából a másikba.

A hullámvasút-metaphora nem tökéletes. A hullámvasút végül is, minden borzongásával és izgalmával együtt, kötött és önmagába visszatérő pályán halad, és egy ismert ponton áll meg. Ez a vidámparki képzettársítás talán túlságosan triviálisnak és frivolnak is tűnik Európa háború utáni történelmének komolyságához, súlyosságához, sőt gyakorta tragikusságához képest is. Igenis megragadja azonban egyenletlenségét, lélegzetelállító pillanatait, s azt a tapasztalatot, hogy

irányíthatatlan erők sodorják, amelyek ezeknek az évtizedeknek a folyamán – noha különböző módokon – gyakorlatilag minden európaira hatással voltak.

Földrészünk e korszakbeli történetének komplexitása jelentős problémaként jelentkezik kötetünk „architektúrája” szempontjából. Ráadásul Európát több mint negyven éven át a vasfüggöny választotta ketté. Ezekben az évtizedekben Európa legfeljebb mint a közös kulturális identitás *eszméje* létezett (amelyet azonban vallási, nemzeti, etnikai és osztálykülönbségek tettek töredezetté). Két fele – Nyugat- és Kelet-Európa – önmagában is tisztán politikai konstrukció volt. A két félkontinens belső fejlődésének útjai ebben az időszakban olyannyira eltérőek, hogy lehetetlen bármiféle koherens módon egységbe foglalni azokat a kommunizmus 1989–1991 közti bukásáig. Jóllehet Kelet- és Nyugat-Európa ezután is mélységesen különböző maradt, a hirtelen felgyorsuló integráció és globalizáció – e kötet kulcstémája – utóbb már lehetővé teszi, hogy inkább együtt, mint külön kezeljük őket.

Egy ilyen átfogó mű jellege szükségessé teszi, hogy – mint *A pokolba és vissza* esetében is – nagymértékben támaszkodjam mások kutatásaira és publikációira – annál is inkább, mert sohasem vállalkoztam e korszak egyetlen aspektusának beható kutatására – ezt az sem pótolja, hogy átéltem. Amikor hozzáfogtam e könyv megírásához, valaki úgy vélte, könnyű dolgom lesz, hiszen az időszak egybeesik saját életem nagy részével. Ha azonban az ember átél egy korszakot, olyan emlékekre tesz szert, amelyek éppúgy lehetnek torzító hatásúak vagy pontatlanok, mint amennyire esetleg segítik a munkát. Néhány – csekély számú – helyen, lábjegyzetekben személyes emlékeimet is közlöm, a szövegből azonban kizártam ezeket. Nézetem szerint úgy helyes, ha az ember elkülöníti magánanedotáit a történeti értékeléstől. Ha eltesszük is az emlékezet megbízhatatlanságától, a napi történések jó része akkor is csupán rövid ideig tartó rezonanciát kelt. A nagy események fontosságának megfelelő értékeléséhez nemcsak részletes ismeretük szükséges, hanem bizonyos időtávlat is a megértésükhöz.

Ekképpen nélkülözhetetlenek voltak számomra mások tudományos munkái. Sok közülük szakmonográfia vagy tudós folyóiratokban publikált esszé volt. *A pokolba és vissza* előszavában számos, a 20. századi Európa történetét általában tárgyaló kitűnő munkát említettem, amelyeknek sorát immár Konrad Jarausch *Out of Ashes* című könyvével is kiegészíthetem. A század második felével kapcsolatos legmeghatározóbb forrásom Tony Judt *A háború után* című munkája volt. Timothy Garton Ash könyvei, amelyek briliáns módon egyesítik a legminőségibb zsurnalizmust a történelem korszerű szemléletével, felbecsülhetetlen értékűnek bizonyultak, különösen a Közép-Európával kapcsolatosak. Nagyon

nagy segítségemre voltak német történészek – Heinrich August Winkler, Andreas Wirsching, Hartmut Kaelble, Andreas Rödder és Philipp Ther – könyvei. Ezeket felsorolom a válogatott bibliográfiában, más olyan művekkel együtt, amelyeket hasznosnak találtam, s amelyek egy óriási jéghegynek mindössze a csúcsát jelentik. Ahogyan az előző kötetben, itt sem alkalmazok végjegyzet-utalásokat. A korábbiakhoz hasonlóan a bibliográfiában csillaggal jelöltem meg azokat a munkákat, amelyekből közvetlenül idézek.

Ugyancsak követem *A pokolba és vissza* megközelítésmódját. Ott is, itt is gondosan igyekeztem ábrázolni a kibontakozó történelem drámáját, olykor a bizonytalanságait, s ennek során néha beleszóttam az események korabeli megítélését is. Könyvemet tehát kronologikusan építettem fel, viszonylag rövid periódusokat taglaló fejezetekből, bennük tematikus alegységekkel. A rövid Bevezető felvázolja az interpretáció mikéntjét. Az első három fejezet a háború utáni első bizonytalan időszakról indul, s a hidegháború feszültségektől terhes korszakán és a két szemben álló tömb kiépülésén át az 1960-as évek közepéig tartó periódust taglalja. A 4. és 5. fejezet a háború utáni gazdasági fellendülés bámulatos, hosszú korszakával és ennek társadalmi következményeivel foglalkozik, majd a kultúra kettéválásával – ami egyfelől a közelmúlt fájdalmas örökségét kívánta feldolgozni, másfelől egy új, modern és izgalmas légkört igyekezett létrehozni. A 6. fejezetben azt vizsgálom, hogy ez miképpen vezetett robbanáshoz, az 1960-as évek végi ifjúsági tiltakozó mozgalmakhoz, valamint azt, hogy a diáklázadások időszakából milyen változó kulturális és társadalmi értékek maradtak meg. A 7. fejezet egy döntő fontosságú évtizedre összpontosít: arra az alapvető változásra, amely az 1970-es években, illetve az 1980-as évek elején zajlott. Noha az 1980-as évekre a vasfüggönytől keletre már fenyegető problémák tornyosultak a kommunista államok vezetői fölé, a 8. fejezet azt a személyes szerepet nyomatékosítja, amelyet Mihail Gorbacsov játszott a szovjet dominancia szándékolatlan, ám végzetes aláásásával. A 9. fejezet viszont azt az alulról jövő, a változást előmozdító nyomást állítja reflektorfénybe, amely az 1989–1991-es „bársonyos forradalmak” hajtóereje volt. A 10. fejezet egyik fő témája, hogy milyen nehéz és gyakran kiábrándító volt a kelet-európai országok számára a pluralista demokráciára, illetve a kapitalista gazdasági rendre való áttérés – a másik, hogy etnikai háborúk során miként következett be Jugoszlávia katasztrófális összeomlása. A 11. fejezet azokat a változásokat elemzi, amelyek Európában a 2001-es, egyesült államokbeli terrortámadások nyomán következtek be – valamint az ezekre következő afganisztáni és iraki háborúkat. Végül, a 12. fejezetben azoknak a válságoknak a láncolatát vizsgálom, amelyek 2008

óta sújtják Európát, és kumulatív módon a kontinens súlyos, általános válságává állnak össze. Az Utószó a múlt felől Európa jövője felé fordul, egyaránt érintve a rövid távú kilátásokat és azokat a hosszabb távú nehézségeket, amelyekkel a földrész a bizonytalanság egy új korszakában szembesül majd.

A *pokolba és vissza* végkifejlete pozitív volt. Amikor 1945 és 1949 közt Európa talpra állt a két világháború katasztrófája után, jól látszott egy fényesebb jövő kijelölt útja – még ha az immár mindkét nagyhatalom által birtokolt atombomba gombafelhőjének árnyékában is. E könyvem befejezése már ambivalensebb – ami Európa távolabbi jövőjét illeti, bizonyosan.

A dolgok gyorsan változnak, s ugyanígy a historiográfia is. Eric Hobsbawm az 1990-es évek elején írott művében borúlátóan szemlélte a hosszú távú válságokat, amelyek a jövőben valószínűleg sújtani fogják Európát, és pesszimista következtetésében nyomatékkal mutatott rá a kapitalizmus destruktív erőire. A legtöbb elemző azonban sokkal optimistábban viszonyult az újabb európai történelemhez. A kontinens 20. századával foglalkozó, az ezredforduló táján született jeles tudományos művek közül jó néhány kifejezetten lelkes hangot üt meg. Mark Mazower úgy vélte, „a nemzetközi kilátások minden korábbinál békésebbeknek” tűnnek. Richard Vinen „az egészséges pénz korszakáról” beszélt. Harold James „a demokrácia és a kapitalizmus csaknem maradéktalan fölényéről” írt (még ha ezt a fölényt azzal jellemezte is, hogy [vele kapcsolatban] fokozódó kiábrándulás tapasztalható), a globalizációt pedig szinte teljesen pozitívan, „egy internacionális társadalom, kultúra és gazdaság újbóli létrejöttéként” ítélte meg. A még fiatal 21. században bekövetkező fejlemények azonban kérdésessé tehetik az efféle verdikteket.

Tony Judt mértékadó műve, amelyet öt évvel az ezredforduló után fejezett be, ugyancsak nagyjából derűlátó végkicsengésű. „A nacionalizmus eljátszotta szerepét Európában”, hangzott ítélete. Könyvét e szavakkal zárja: „A 21. század még lehet Európa évszázada”. Tekintettel azonban a földrészünkön 2008 óta uralkodó zűrzavarra, a nacionalista és xenofób pártok számos országban tapasztalható felemelkedésére, a hosszú távú kihívásokra, melyekkel a kontinens szembesül, valamint arra, hogy Kína szemlátomást feltartóztatathatatlannul világhatalmi pozícióra és befolyásra tesz szert, ezek igencsak kétséges feltételezések.

A rövid távú változások természetesen kiszámíthatatlanok. Európa jövője – amely továbbra is hullámvasúton halad – gyors egymásutánban járhat meg magasságokat és mélységeket. Jelenleg (2017 őszén) az előjelek kedvezőbbek, mint akár csak néhány hónappal korábban, ám a kristálygömb továbbra is homályos képet mutat. A hosszú távú folyamatok... nos, ez megint csak más téma.

E téren a problémák, amelyekkel Európa (és a világ többi része) farkasszemet néz, riasztóak. Klímaváltozás, demográfia, energiaellátás, tömeges migráció, a multikulturalizmus szülte feszültségek, automatizáció, növekvő jövedelemkülönbségek, nemzetközi biztonság és fenyegető globális konfliktus: valamennyi súlyos kihívást jelent majd az előttünk álló évtizedekre. Nehéz megmondani, mennyire van felkészülve Európa ezeknek a problémáknak a kezelésére. Az, hogy ezekkel miként birkózunk meg, hogy miként alakítjuk a kontinens jövőjét, nem kizárólag, de jelentős mértékben magukon az európaiakon múlik. Veszélyes vizeken hajózva jobb, ha a konvoj hajói együtt maradnak, nem sodródnak el egymástól. Ez annyit jelent, hogy az egységnek, az együttműködésnek és a konszenzusnak azokra a szintjeire kell építkeznünk, amelyeket – legyenek ezek mégoly tökéletlenek – a háború óta fokozatosan megalkottunk. Ügyesen navigálva ki-ki áthaladhat a veszedelmes szorosokon, hogy biztonságosabb partokra jusson.

Saját korom történetének megírása óriási erőpróbát jelentett, ám roppant kifizetődőnek bizonyult. Mérhetetlenül többet tanultam, mint amennyit korábban tudtam azokról az eseményekről és folyamatokról, amelyek életem formálói voltak. Immár az eddigieknél jobban értem, hogy a kontinens, amelyen élek, miként jutott el a jelenbe. Számomra ez önmagában is gyümölcsözővé teszi ezt a vállalkozást. Ami pedig a jövőt illeti, azzal kapcsolatban a történész jövődölései sem megbízhatóbbak, mint bárki máséi.

IAN KERSHAW

Manchester, 2017 novembere

Európa 1950-ben

Szövetséges megszállási övezetek Németországban és Ausztriában 1945–55

- Nagy-Britannia
- Egyesült Államok
- Franciaország
- Szovjetunió

Bevezetés

A bizonytalanság két korszaka Európában

*A történelemmel úgy vagyunk, mint a természettel, mint minden
mélységes dologgal, legyen az múlt, jelenvaló vagy jövőendő;
komoly igyekvéssel minél mélyebbre behatolunk, annál bonyolultabb
problémák kerülnek napvilágra.*

JOHANN WOLFGANG VON GOETHE:

Maximák és reflexiók (Gedő Simon fordítása)

Európa 1950-ben a történelem legszörnyűbb háborújának éveken át tartó rémál-
mából ébredezett. Fizikai sebei kontinensszerte ott éktelenkedtek még a lebom-
bázott épületek romjain. A lelki és morális sebek gyógyulásához sokkal hosz-
szabb idő kellett, mint a kis- és nagyvárosok újjáépítéséhez. A közelmúlt ember-
telensége Európát a következő évtizedekre is jócskán beárnyékolta. A világégés
1945-ös befejeződése óta fontos lépésekre került sor az új Európa megformálása
érdekében. A háború azonban két igen súlyos örökséget is hagyott a közvetlenül
utána következő időszak világára: Európa immár megosztott kontinenssé lett,
amelyet a „vasfüggöny” választott ketté, az új korszak pedig már nukleáris éra
volt, amelyben mindkét szuperhatalom rendelkezett tömegpusztító fegyverekkel.

Európa immár nem állt hadban. A nukleáris háború azonban, amely egyálta-
lán nem tűnt távoli eshetőségnek, mindenestől, alapjaiban veszélyeztette annak
lehetőségét, hogy a kontinens mint civilizáció fennmaradjon. A nukleáris hábo-
rú fenyegetése pedig, amely Damoklész kardjaként függött Európa felett, ko-
rántsem csak európai eseményeken múlt. A földrész ugyanis most már mara-
déktalanul ki volt szolgáltatva a nukleáris szuperhatalmak konfrontációjának.
Európától távoli események – a koreai háború kitörése 1950-ben és a kubai ra-
kétaválság 1962-ben – jelölték ki az európai hidegháború legveszélyesebb idő-
szakának kezdetét és végét (azonban a '80-as évek elején eljött a fokozott fenye-
getettség egy második periódusa).

A háború utáni „baby-boom” gyermekei, akik beleszülettek ebbe az új kor-
szakba, utóbb olyan dolgokat tapasztaltak, amelyeneket szüleik elképzelni sem
tudtak volna. Megtapasztalták a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális

változások békeidőben addig példátlan felgyorsulását. Keserves nélkülözés idején születtek, amely nagyrészt a háború közvetlen következménye volt. Gyakran ideiglenes hajlékokban éltek, mivel a lakhatási programok a kontinens nagy részén, különösen Közép- és Kelet-Európában egyelőre menekült és kibombázott családok millióinak feje fölé igyekeztek fedelet biztosítani. Gyakran még azok a megmaradt házak is siralmas állapotban voltak és javításra szorultak, amelyeket a háború megkímélt. A lakosság jelentős része kezdetleges közegészségügyi és higiéniai viszonyok közt élt. Általános volt az ételmiszer- és a ruhahiány. Csak gazdag családok rendelkeztek azokkal az alapvető háztartási berendezésekkel, amelyek megszabadították a nőket a házi robottól: alig akadt mosógép, hűtőszekrény, telefon, nem is szólvá a gépkocsiról. Ekkoriban csak igen keveseknek volt televíziójuk.

A háború utáni baby-boom-generáció tagjainak javát az orvostudomány el-
képesztő fejlődése szolgálta életük során. Óriási mértékben segítette őket a jóléti állam létrejötte és szolgáltatásainak bővülése, amit a meredek ívű gazdasági növekedés tett lehetővé. Noha a vasfüggöny mögötti országokban az életszínvonal jócskán elmaradt a nyugat-európai mögött, a kommunista rendszerek átfogó jóléti és támogatási intézményeket működtettek (még ha ezek gyakorlatát rendszerint korrupció jellemezte is). Ez volt az első nagy fontosságú áttörés, amely olyan fokú szociális biztonságot nyújtott, amelyet korábban Európa egyik felében sem ismertek. Némely szempontokból, legalábbis Nyugat-Európában, a háború utáni tartós gazdasági fellendülés, az általa lehetővé tett szociális előrelépések és a fogyasztói habitus korai kivirágzása ugyancsak optimizmust keltett a jövőt illetően.

Az azóta végbement anyagi gyarapodás elképesztő. Az élelmiszereknek azt a hatalmas bőségét, amelyhez ma az átlagos szupermarketben Európa bármelyik országában hozzájuthatunk, 1950-ben vagy korábban bármikor egyszerűen elképzelhetetlennek találták volna. A mai családok elszörnyedve tekintenének egy fürdőszoba nélküli lakásra vagy egy udvari árnyékszékre (amelyen több család is osztozott). Az olyan kényelmi eszközök, amelyek valaha mindössze egy apró kisebbség számára voltak elérhetőek, ma a legköznapibb dolognak számítanak. A családok legtöbbször rendelkezik gépkocsival, nemritkán kettővel is. A hűtőszekrényt a lehető legtermészetesebbnek tekintjük. A külföldi utazás – amely az 1950-es években a jómódúak kiváltsága volt – ma milliók számára elérhető. Szinte minden otthonban van televízió. Az úrben keringő műholdak mára lehetővé teszik, hogy az emberek élőben figyelhessenek televíziós híradásokat vagy sporteseményeket a bolygó túloldaláról. A tévéműsor immár mobiltelefonon is

nézhető, ami egészen a legutóbbi időkig elképzelhetetlen volt. Még pár évtizeddel ezelőtt is ahhoz, hogy külföldi utunkról hazatelefonáljunk, telefonfülkét vagy postahivatalt kellett keresnünk – ma a mobilok nemcsak akadálytalanná teszik az ilyen hívásokat vagy azonnali üzenetek küldését a világ bármely pontjára, hanem mint miniatűr számítógépek, szolgáltatások sorát is nyújtják. Segítségükkel többek közt folyamatosan hozzáférhetünk hírekhez, beszélhetünk több ezer kilométernyire lévő barátainkkal és rokonainkkal, sőt láthatjuk is őket eközben. Az egyre kisebb és egyre könnyebben hozzáférhető számítógépek még röviddel ezelőtt is (nemhogy hetven éve) hihetetlen mértékben alakították át életünket.

Nemcsak materiális javaink, hanem mentalitásunk és attitűdjeink is drasztikusan megváltoztak. 1950-ben az európaiak nagy többsége olyan nézeteket vallott, amelyekért ma rituális kiátkozás jár. *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát* (amely e jogok második világháború alatti katasztrofális megsértése nyomán született) az ENSZ csak későn, 1948 decemberében fogadta el, a nagyközönség azonban nemigen értette, mit jelent a gyakorlatban. A rasszista nézeteket és a botrányos faji megkülönböztetést széles körben elfogadták, és alig tűntek fel bárkinek is. Az európai országokban csak kevés színes bőrű ember élt. A halálbüntetés még létezett, és rendszeresen végeztek ki embereket, akik a leg súlyosabb bűnökben találtak vétkesnek. A homoszexualitás bűncselekmény volt. A művi vetélést törvény tiltotta. A keresztény egyházak mélyreható befolyással rendelkeztek, a templomokba pedig még mindig viszonylag sokan jártak. Mire a háború után születettek elérték az időskort, az emberi jogok (ha mégoly tökéletlenül is) természetesnek számítottak, a rasszista nézeteket vallókat a legszigorúbb társadalmi stigmatizálás sújtotta (igaz, inkább Nyugat-, mint Dél- és Kelet-Európában), a multikulturális társadalom lett a norma, a halálbüntetés eltűnt Európából, a homoszexuálisok házasságát és a művi abortuszt széles körben elfogadták, a keresztény egyházak szerepe pedig jelentősen csökkent (ellenben a mecsetek terjedése – a modern európai városokban mindennapos, ám 1950-ben szinte teljesen ismeretlen jelenség – tanúsítja a vallás fontosságát a muszlim kisebbségek körében).

Az átalakulásnak ezeket a típusjelenségeit – és sok más hasonlót – az utóbb „globalizációnak” elnevezett folyamat részének tekinthetjük. A szó nem egyszerűen a tőke, a technológia és az információ szabad áramlása nyomán létrejövő gazdasági integrációt jelent, hanem a haladás társadalmi és kulturális mintáinak határokon átívelő összefonódását és a világ fejlődő területein végbemenő terjedését is magában foglalja. A globalizáció messze nem pusztán kedvező pályát

jelentett a jobb materiális viszonyok irányába. Nyilvánvalóan voltak sötét oldalai. Előidézte például a környezet nagyarányú károsodását, a gazdagok és szegények közti szakadék szélesebbre nyílását, intenzívebbé tette (nagyrészt kontrollálhatatlanul) a tömeges migrációt, valamint a munkahelyeknek az automatizáció következtében való megszűnését – ahogyan történik ez továbbra is. A globalizációval végbement átalakulás vörös fonalként húzódik majd át a következő fejezeteken, és szó sincs arról, hogy vitathatatlan sikersztori volna. Európa új bizonytalan korszaka kibogozhatatlanul összefonódik a globalizáció elmélyülésével.

* * *

Ez a könyv azokat a váratlan fordulatokat, hullámhegyeket és hullámvölgyeket vizsgálja, melyek a bizonytalanság egyik korszakától a másikig vezettek – a nukleáris háború fenyegetésétől a mai bizonytalanság többrétű és átható érzéséig. Igyekszik megmagyarázni az 1950-től máig lejajlott komplex, sokrétű változásokat. Az utat korszakos jelentőségű fordulópontok – 1973, 1989, 2001, 2008 – jelölik ki. Az előrelépést, a haladást és az állapotok javulását visszaesések, csatlódások és olykor illúzióvesztés kísérik.

Európa átalakulásának 1950 óta eltelt hetven évén szakadatlan fonalként húzódik végig Németország jelentősége. A változás itt, abban az államban, amely a 20. század első felében a legtöbbet tette azért, hogy a kontinens elpusztuljon, különösen mélyreható volt. Annak ellenére, hogy nemzetállamként a második világháború végén megsemmisült, Németország Európa fejlődésének centrumában maradt – központi tényezője volt a háború utáni gazdasági talpra állásnak, a hidegháborúnak és a hidegháború lezárultának, az európai integráció bővülésének, az euró megteremtésének és az eurózóna válságának, a migrációs válságnak, továbbá azoknak a még embrionális szakaszban lévő lépéseknek is, amelyek az Európai Unió megreformálását célozzák legutóbbi súlyos megpróbáltatásai után. Közben Németország a stabil liberális demokrácia létfontosságú pillére lett, Európa legerősebb gazdaságával rendelkezik, túlélte negyvenévesi megosztottságot, visszanyerte nemzeti egységét, és bár vonakodva, de magáévá tette a földrész vezető államának szerepét. Németország saját átalakulása kulcsszerepet játszott a kontinens háború utáni történetében – és ez a szerep korántsem volt sikertelen.

Földrészünk átalakulása aligha írható le egyszerű magyarázatokkal. A politikai, a gazdasági és a kulturális élet dinamikája túl szorosan fonódott egybe

ahhoz, hogy tisztán elkülöníthessük egymástól a változás tényezőit. Az átalakulás jórészt mélyen gyökerező gazdasági és társadalmi változást tükröz, amely nem korlátozódik csupán Európára, ahogyan ezt a „globalizáció” fogalma ki is fejezi. Európa második világháború utáni újjáépítése egy precedens nélküli, több mint két évtizeden át tartó, nem pusztán európai, hanem globális gazdasági növekedés során ment végbe. Ennek a növekedésnek az 1970-es évekbeli összeomlása sorsdöntő fordulatnak bizonyult, és befolyásolta a század hátralévő időszakának fejleményeit.

Európának a háborút közvetlenül követő évtizedekben zajló, megdöbbentő tempójú talpra állását az az „újjászületési mátrix” kondicionálta, amelyet *A pokolba és vissza* befejező részében már leírtam. E mátrix elemei a német nagyhatalmi ambíciók megszűnte, Közép- és Kelet-Európa geopolitikai átrendeződése, a nemzeti érdekek alárendelése a két szuperhatalom érdekeinek, az addig példátlan gazdasági növekedés beindulása, valamint a nukleáris fegyverek elrettentő hatása. Körülbelül 1970-re e mátrix valamennyi pontja jóval kevésbé szembezőkővé vált a második világháború utáni két évtizedhez képest. A leglényegesebb változás az volt, hogy a gazdasági növekedés kézzelfoghatóan lassult, a hosszú fellendülés véget ért. A háború utáni gazdaság alapvető átalakulás előtt állt. A paradigmaváltozás olyasvalaminek a kezdetét jelezte, amit a mából visszatekintve egy embrionális állapotban lévő új mátrixnak láthatunk, de amely csak a következő két évtized során öltött formát. Az „új bizonytalanság mátrixa” a liberalizált, deregulált gazdaságokból, a feltartóztathatatlan globalizációból, az információtechnológia drámai forradalmából, majd 1990-től a nemzetközi hatalom multipoláris bázisainak növekedéséből állt össze. Ezeknek a komponenseknek az összeolvadása több módon is kedvező irányban formálta át Európát – ám olyan fajta bizonytalanságokhoz vezetett, amelyek jellegüket tekintve különböztek attól az egzisztenciális bizonytalanságtól, amelyet az 1950-es években és az 1960-as évek elején a nukleáris háború fenyegetése idézett elő.

A vasfüggöny megszűnése után a globalizáció tempója markánsan intenzívebbé lett – nem kis mértékben a robbanásszerű technológiai változások és az internet gyors terjedése következtében, főképpen azután, hogy az 1989-ben feltalált World Wide Web 1991-től széles körben hozzáférhetővé vált. Már ezt megelőzően is folyt az a mélyreható kulturális változás, amelynek középpontjában a társadalmi szabadságok, a mind hangsúlyosabb individualizmus és az identitáspolitika kezdetei állottak. Az 1960-as évek közepétől kezdve az értékrendszerek és az életstílusok olyképpen változtak, hogy Európát a korábbinál perspekti-

vikusan számos tekintetben toleránsabbá, liberálisabbá és internacionalistábbá tették. Sok korábbi bizonyosság és norma azonban megszűnőben volt.

Ebben a kiterjedt, személytelen dinamikában helyet kellett biztosítani az egyének szerepének, és a rövid távú politikai döntéshozatalnak is. A kisszámú, kulcsfontosságú szerepet betöltő személy akcióit – kiemelkedett közülük Mihail Gorbacsov és Helmut Kohl – nem írhatjuk le azzal, hogy ők csupán a változás strukturális determinánsait „reagálták le”. Döntő pillanatokban az ilyen egyének *személyesen* játszottak meghatározó szerepet Európa átalakulásában.

A következő fejezetekben Európa 1950-nel kezdődő, hét évtizeden át tartó transzformációjának mérlegét olvashatjuk, amely semmiképpen sem szakadatlan sikertörténet. Európa történetének e legújabb szakaszát korántsem csak öröndetes események alkotják. Sor került néhány rendkívül pozitív fejleményre, az összkép azonban vegyes.

Ráadásul súlyos problémák előtt állunk.

1

Feszültség és megosztottság

*...valószínűbben vethetünk véget a nagyszabású háborúknak,
ha vállaljuk, hogy határozatlan ideig fenntartunk „egy békét,
amely valójában nem béke”.*

GEORGE ORWELL az atombombáról, 1945-ben

1950-re, amikor a második világháború közvetlen utóhatásai lecsengtek, egy új, ideológiai, politikai és gazdasági-társadalmi tekintetben kettészakított Európa jött létre. A kontinens történetében ekkor kezdődött meg egy minden korábbtól különböző, mindaddig példátlanul bizonytalan korszak. Olyan éra volt ez, amelyet lényegében a háború által hátrahagyott, mindent felülíró megosztottság formált – valamint a nukleáris megsemmisülés szörnyű fenyegetése.

Európa két felét ettől kezdve több mint négy évtizeden át a hidegháború távolította egymástól. A nagyrészt elkülönült fejlődés azonban egy létfontosságú tekintetben azonos pályán haladt: a katonai erő primátusában. Ezt a katonai erőt, amely a vasfüggöny mindkét oldalának domináns jellegzetessége volt, immár mindössze két ország kontrollálta: az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió. Mindkettő rendkívüli fontosságot tulajdonított a biztonságának. Mindkettő elszántan igyekezett elejét venni annak, hogy a másik uralja Európát. Feszült viszonyukban az jelentette az újdonságot, hogy ez a viszony végső soron egy olyan félelmetes pusztítóképeségű fegyverzetrendszeren nyugodott, amelyet – éppen emiatt – egyikük sem mert alkalmazni. Ez az erő mindössze néhány év leforgása alatt alkalmassá vált a világ teljes megsemmisítésére. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió – az előbbi máris szuperhatalom volt, az utóbbi ennek a határán járt – 1949-re egyaránt előállította a maga atombombáját. Négy évvel később Washington és Moszkva is szert tett a mérhetetlenül erősebb hidrogénbombára, s nemsokára olyan nukleáris arzenál birtokában voltak, amelyekkel többszörösen is el lehetett törölni a civilizált életet a bolygón.

A hidegháború legintenzívebb és legveszedelmesebb szakasza 1950 és 1962 közt zajlott. Ennek a periódusnak a nagy részében Európa volt a hidegháború centruma, azonban az atomkorszakban Európára nézvést az is a legsúlyosabb következményekkel járt volna, ha a szuperhatalmak a Föld bármely más pontján konfrontálódnak egymással.

A HIDEGHÁBORÚ HEVE

A konfliktus, amely a háború utáni években az Egyesült Államok és a Szovjetunió közt kialakult, olykor fenyegető volt, a katasztrófát azonban elkerülték. Alighogy megkezdődött azonban az új évtized, veszélyes, súlyos következményekkel fenyegető válság bontakozott ki. Az, hogy a krízis a távoli Koreával kapcsolatban tört ki, a legszembeszökőbbben mutatta: Európa elkerülhetetlenül részévé válik a szuperhatalmak globális konfliktusának. Míg az Egyesült Államok 1945 előtt csak nehezen hagyta magát bevonni európai ügyekbe – hogy azután két világháborúban is harcoljon –, Nyugat-Európa mostanra lényegében az amerikai külpolitika – jöllehet fontos – függelékévé vált. Ezalatt a keleti blokk (leszámítva Jugoszláviát, amely a háborút követően sikerrel vívta ki függetlenségét Moszkvától) még közvetlenebbül kötelezte el magát a Szovjetunió támogatására ennek az Egyesült Államokkal való világleptékű konfrontációjában.

Koreát 1910-ben a japánok annektálták, majd egészen a második világháború végéig uralmuk alatt tartották. Ekkor amerikai–szovjet megállapodás alapján a Koreai-félszigetet nagyjából elfelezték a 38. szélességi fok mentén húzó demarkációs vonallal, és ezzel az ország irányítását is kettéosztották – átmenetileg. Ám 1948-ra már senki sem számolt Korea újraegyesítésével. A megosztottság állandósult, északon kommunista köztársaság jött létre, amely ténylegesen a Szovjetunió csatlós állama volt, és amelyet Moszkva a szovjet befolyási szféra részének tekintett, délen pedig egy hevesen antikommunista köztársaság alakult, amelyben Amerika érdekei érvényesültek. Csakhogy Kínában 1949 szeptemberében, a Csang Kaj-sek nacionalistáival vívott két évtizedes elkeseredett polgárháború után (amely 1937 és 1945 között párhuzamosan zajlott a betolakodó japánok elleni, mérhetetlenül véres háborúval), győzött a kommunizmus, a Koreai-félsziget pedig kiszolgáltatott helyzetbe került. A Dél nem kommunista zárvánnyá vált egy kommunisták uralta, hatalmas régióban. Amikor 1950. június 25-én az észak-koreaiak átlépték a demarkációs vonalat, és megtámadták a felosztott ország déli részét, a szuperhatalmak szembenállása veszélyesen ki-

éleződött. Az Egyesült Államok, amely kötelezettséget vállalt a szovjet befolyás féken tartására, s amelyet igencsak ingereltek a kommunizmus további, délkelet-ázsiai és európai terjeszkedésének kilátásai, nem nézhetett tétlenül Dél-Korea elvesztését, sem pedig a nyilvánvaló fenyegetést, amelynek ennek nyomán Japán ki lett volna téve.

Az amerikaiak – helyesen – abból a feltételezésből indultak ki, hogy az észak-koreaiak nem támadtak volna, ha Sztálin fel nem hatalmazta volna őket erre. A szovjet diktátor valójában már néhány héttel korábban megadta hozzájárulását, de harcoló erőket nem akart küldeni, ehelyett a kínaiaktól várta, hogy szükség esetén katonai segítséget nyújtsanak. Az amerikai vezetés azt az álláspontot tette magáévá, hogy a kommunista expanziót akkor és ott meg kell állítani, ha elejét akarják venni a dominó-effektusnak. Ha [Dél-]Korea bukását nem akadályozzák meg, érvelt Harry Truman elnök, akkor a szovjetek „Ázsia egyik darabját nyelik majd le a másik után”. És: „ha elengednénk Ázsiát, összeomlana a Közel-Kelet, és lehetetlen megmondani, mi történne ezután Európában”. A háború utáni Európában katonai akció indoklása céljából nem utoljára hivatkoztak az 1930-as évek kudarcba fulladt *appeasement*-politikájára. Azoknak, akik békítgetéssel, lekenyerezéssel próbálkoztak, nem sikerült megállítaniuk Hitlert; ha most a kommunista előretörést nem fojtják el csírájában, az a harmadik világháborúhoz fog vezetni.

Az Egyesült Államok megszerezte az 1945 októberében alapított Egyesült Nemzetek támogatását ahhoz, hogy erő alkalmazásával védjen meg egy megtámadott tagállamot. Ez volt az első eset, hogy ez megtörtént, s egy szovjet félreértés folytán került rá sor. Sztálin is, az Egyesült Államok vezetése is elégedett volt, amikor 1945 februárjában, a jaltai konferencián megállapodtak az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrehozásáról, és minden szavazáson vétőjogot biztosítottak maguknak a létrehozandó Biztonsági Tanácsban, ahol az öt állandó tag közé utóbb Nagy-Britanniának, Franciaországnak és Kínának is be kellett kerülnie. Mivel a BT-t a nagyhatalmak kontrollálták, úgy képzelték, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete sokkalta hatékonyabb lesz, mint annak idején a Nemzetek Szövetsége (a Népszövetség). Hogy e feltételezés mennyire téves volt, az újra meg újra bebizonyosodott a hidegháború során, amikor hol az egyik, hol a másik nagyhatalom vétője bénította meg a Biztonsági Tanácsot. Kivételt csak az jelentett, amikor 1950-ben a Szovjetunió ideiglenesen bojkottálta a BT üléseit, tiltakozva az ellen, hogy a kommunista Kína nem kapott tagságot. Ekkor lehetővé vált a szükséges segítségnyújtás a Dél-Korea elleni invázió visszaverésére, a béke és a biztonság helyreállítására. Sztálin gyorsan felismerte,

hogy hibázott, és a szovjetek ismét elfoglalták helyüket a Biztonsági Tanácsban. Ekkor azonban már késő volt megállítani az Egyesült Nemzetek Parancsnoksága Erői (UN Command Force) kiküldését a dél-koreai haderő megsegítésére. A kontingensben Szöul és Washingtoné volt a domináns szerep. Mire a háború véget ért, az ENSZ-erők, amelyek magukban foglalták a dél-koreaiakat, is összesen csaknem 933 000 katonából álltak, túlnyomórészt dél-koreaiakból (591 000 fő) és amerikaiakból (302 000 fő). Néhány európai állam – Nagy-Britannia, valamint jóval kisebb kötelékekben Franciaország, Belgium, Görögország és Hollandia – is küldött harcoló alakulatokat, egy apró, 78 fős egységgel még Luxemburg is képviseltette magát.

A háború során végig az amerikaiak kezdeményeztek: kiszorították az észak-koreaiakat délről, majd a demarkációs vonalon átlépve benyomultak északra. Sztálin, aki félt nyílt ellenségeskedést kezdeményezni az amerikaiakkal, elutasította az észak-koreaiak szovjet beavatkozásra irányuló kérését. Mao Csetung, Kína vezetője azonban nem akarta, hogy egész Korea az USA fennhatósága alá kerüljön, és később esetleg kiindulópontként szolgáljon egy Kína elleni amerikai támadáshoz. (Kína és a Szovjetunió viszonya már ekkor is minden volt, csak éppen harmonikus nem.) Mao 1950 őszén jelentős méretű erőt indított útnak, amelynek létszáma végül elérte a 300 000 főt, és pánikszerű visszavonulásra kényszerítette az amerikai 8. hadsereget. Ez volt az első jele annak, hogy a Nyugatnak mint jelentős katonai hatalommal kell majd számolnia Kínával. Két hónapon belül egész Észak-Korea ismét kommunista uralom alá került, és elesett Szöul, a dél-koreai főváros. Riadalmában Washington atombomba ledobását fontolgatta.

Az Egyesült Államok bevethető atombombák tekintetében még mindig hatalmas – egyes becslések szerint 74:1 arányú – fölényrel rendelkezett a Szovjetunióval szemben. Csakhogy: pontosan melyek lettek volna a célpontok? Egy háborúban, amelyet túlnyomórészt a koreai vidéken vívtak, ez nem volt nyilvánvaló. Számolni kellett a lehetőséggel, hogy a regionális konfliktus nagyszabású, megtorló jellegű háborúvá eszkalálódik, amelynek része lehet egy Nyugat-Európa elleni szovjet invázió, sőt európai városok elleni atomtámadás is. Az 1950-es év vége felé már reális kilátásnak tűnt, hogy az összecsapás harmadik világháborúvá terebélyesedik. Az amerikai katonai vezetés összeállított egy listát, amelyen célpontokként szovjet és kínai városok szerepeltek, és fontolóra vette, hogy ultimátumot intéz Pekinghez, amelyben felszólítják erőinek a Jalu folyó mögé való visszavonására. Szükség esetén „az atombomba azonnali bevetését” is kilátásba helyezték.

Végül a bölcsebb tanácsadók kerekedtek felül. 1951 tavaszára, amikor a kínai offenzívát nagy véráldozatok árán megállították, az amerikaiak visszacserezték a kezdeményezést, az ENSZ Parancsnokság csapatai pedig visszazorították a kommunista erőket. A következő két esztendőre mindkét oldal megreked egy rettenetes anyagháborúban. Amikor 1953 júliusában a fegyverszünet véget vetett a koreai háborúnak, a helyzet nagyjából ugyanaz volt, mint amikor elkezdődött: mindkét fél a 38. szélességi fok mentén húzódó demarkációs vonal mögött állt. A hároméves elkeseredett küzdelemben csaknem hárommillióan estek el vagy sebesültek meg – óriási többségük koreai volt a kettéosztott ország két feléből. Az amerikaiak csaknem 170 000 katonát vesztek, ebből több mint 50 000-et halottakban. Az európai kontingensek vesztesége 8000 fő volt, legnagyobbbrészt britek.

Noha a koreai háború igen messze folyt, és nem elsősorban európaiak vettek részt benne, az amerikai hadi kiadások drámai megnövekedése jelentős következményekkel járt Európára nézve. Már az első szovjet atombomba felrobbantása, amelyre a koreai háború előtt, 1949-ben, a Kazahsztán területén lévő szemipalatyinszki kísérleti telepen került sor, ráirányította az amerikai gondolkodó elmék figyelmét a nukleáris technológia további fejlesztésének szükségességére, mint a szovjetekkel szembeni előny megőrzésének feltételére. Truman elnök nem csak az atombombák gyorsabb ütemű előállítására adott utasítást, hanem 1950. január 31-én egy „szuperbomba” (a hidrogénbomba) megépítését is elrendelte. A védelmi költségvetés növelését már korábban elhatározták, ám a koreai háború következtében a kiadások még magasabbra szöktek. Az USA katonai büdssége egyetlen év alatt megnégyszereződött, és 1952-re az Egyesült Államok bruttó hazai össztermékének valamivel kevesebb mint egyötödét emésztette fel – három évvel korábban még csak az egyhuszadát tette ki. 1952. november 1-jén az amerikaiak végrehajtották első „szuperbomba”-kísérletüket: a hidrogénbomba tűzgömbje „bevilágította a teljes látóhatárt”, és eltörölte a föld színéről az Eniwetok-atollhoz tartozó kis szigetet, amely a robbantás helyszíne volt. Mindössze kilenc hónappal később, 1953. augusztus 12-én ugyanígy tettek a szovjetek, végrehajtották saját kísérletüket a közép-ázsiai sivatagban. Winston Churchill utóbb találóan állapította meg, hogy az „új rettenet” a „megsemmisítés egyensúlyát” hozta el.

Az USA korántsem meglepő módon úgy érezte, hogy a gyorsan fokozódó veszélyként érzékelt szovjet fenyegetés globális elhárítása érdekében kötelessége felülvizsgálni nemcsak katonai kiadásait, hanem tengerentúli kötelezettségvállalásait is. Ez nyilvánvalóan érintette Európát. Az amerikaiak mindinkább kato-

nai fogalmak szerint gondolkodtak Európa megsegítéséről. A Marshall-terv segélyprogramja, amelyet 1947-ben hoztak létre Európa gazdasági újjáépülésének 13 milliárd dollárral történő ösztönzésére, ekkorra lezárult. Ezzel szemben az amerikai katonai segély 1951 végére csaknem ötmilliárd dollárra rúgott. 1952-re, mivel a koreai háború miatt magasabb szintre emelték a fegyverkezést, az Európának nyújtott amerikai segélyek csaknem 80%-át nem a civil újjáépítésre, hanem katonai célokra folyósították.

Nyugat-Európa védelme céljával 1949 áprilisában megalapították az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét (a NATO-t); a szövetségben eleinte tizenkét ország vett részt – az Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Dánia, Norvégia, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Portugália és Izland, majd 1952-es bővítése után Görögország és Törökország is. Az amerikai vezetők számára azonban kezdettől világos volt, hogy a NATO fegyveres ereje nem elégséges. Úgy érezték továbbá, hogy az európai országoknak nagyobb mértékben kell hozzájárulniuk saját védelmük költségeihez, és hogy az Egyesült Államok, amely kezdte magát a világ rendőrének tekinteni, a továbbiakban nem viselheti az európai védelem rendkívül aránytalan terhét. Ennek megfelelően emelték katonai kiadásait az egyes európai NATO-partnerek. Nyugat-Németország, amelynek megtiltották, hogy fegyvereket gyártson, de amely egyre nagyobb mennyiségben állított elő katonai célra is alkalmazható gépeket, eszközöket és járműveket, ragyogóan profitált az acél iránti igényből, s 1949-től 1953-ig több mint 60%-kal növelte termelési eredményét, jelentős lendületet adva a kibontakozó „nyugatnémet gazdasági csodának”. A kiadásokat katonai erővé kellett változtatni, ezért aztán egy 1952-ben, Lisszabonban tartott NATO-tanácskozáson a tagok elhatározták, hogy két éven belül legalább kilencvenhat új hadosztályt állítanak fel.

A mindenki számára nyilvánvaló problémáról azonban tovább már nem lehetett nem tudomást venni. A NATO erejét aligha lehetett volna növelni Nyugat-Németország újrafelfegyverzése nélkül. Ilyen kevéssel azután, hogy csak egy hatalmas katonai szövetség tudta megtörni Németország katonai erejét (ahogy akkor elgondolták: egyszer s mindenkorra), a német militarizmus feléledésének lehetősége kevéssé örvendeztette meg Németország szomszédjait (s érthető módon a Szovjetuniót is megrémítette). Az amerikaiak a nyugatnémet újrafegyverkezés kérdését már 1950-ben, nem sokkal a koreai háború kitörése után felvetették, és a továbbiakban is szorgalmazták. A nyugat-európai NATO-partnereknek el kellett ismerniük, hogy van logika a felvetésben. Miért kellene az amerikaiaknak továbbra is állniuk Európa védelmi költségeinek oroszlánrészét, ha az

európaiak ennyire passzívak a felkészülésben? Európai szemmel nézve mindig fennállt a veszélye, hogy az Egyesült Államok akár vissza is vonulhat Európából, ahogyan 1918 után tette, s ahogyan a második világháború befejezése után is tervezte. Ráadásul biztosítani kellett, hogy Nyugat-Németországot továbbra is erős kötelékek kapcsolják a nyugati szövetséghez. Ezeket a kötelékeket Sztálin 1952-ben egy – a nyugati vezetők által azonnal visszautasított – ajánlattal tette próbára, amikor is csalárdul felvillantotta a németek előtt egy egyesült, semleges Németország képét. Nyugaton Sztálin kezdeményezését arra irányuló próbálkozásként értelmezték, hogy rászorítsa az amerikaiakat az Európából való kivonulásra. Ezenfelül teljesen nyilvánvalóan az volt vele a célja, hogy megakadályozza Nyugat-Németország erőteljesebb bevonását a nyugati szövetségbe oly módon, ahogyan ezt a Konrad Adenauer vezette nyugatnémet kormány elérni igyekezett. Az ügy ekkorra szorosan összekapcsolódott a nyugatnémet fegyveres erő megerősítésének kérdésével.

Már 1950-ben beterjesztettek egy javaslatot, amely, úgy tűnt, áttöréssel kezegetett abban a nehéz kérdésben, hogyan lehetne újra felfegyverezni Nyugat-Németországot anélkül, hogy elidegenítené azokat az európai államokat, amelyek egy ilyen lépést határozottan elleneztek. A kezdeményezés – talán meglepő módon – a franciáktól származott. A javaslat, amelyet 1950 októberében René Pleven francia miniszterelnök fejtett ki, azt célozta, hogy elkerüljék Nyugat-Németország amerikaiak által szorgalmazott NATO-csatlakozását, mégpedig úgy, hogy létrehoznak egy európai védelmi szervezetet, amely integrálja, egyúttal azonban kontrollálja is az NSZK közreműködését. A kezdeményezés előirányzott egy olyan európai haderőt, amely magában foglal egy nyugatnémet komponenst is; ez utóbbi nem német, hanem európai parancsnokság alatt állna (lényegében biztosítva a francia ellenőrzést). A Pleven-terv volt az alapja annak az 1952 májusában megkötött szerződésnek, amely az Európai Védelmi Közösség (EVK) létrehozását célozta.

Az elnevezés megtévesztő volt, a tervezett EVK államainak köre nem terjedt ki Nyugat-Európa valamennyi országára. Ráadásul a terv kezdettől fogva szembesült az alapvető problémával, amely a következő évtizedekben az európai integráció valamennyi lépését megnehezítette: *hogyan lehetséges egyszerre nemzetek feletti struktúrákat létrehozni, egyszerismind biztosítani a tagállamok nemzeti szuverenitását is?* A Robert Schuman francia külügyminiszter nevét viselő, 1950-es Schuman-terv képezte alapját a következő évben megalapított Európai Szén- és Acélközösségnek, amely a Közös Piac, később pedig az Európai Gazdasági Közösség (EGK) magja lett. Tagjai Franciaország, Nyugat-Németország,

Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg voltak. Nagy-Britannia viszont úgy döntött, hogy távol marad. Az EVG hasonló mintát követett, Nagy-Britannia – amely Franciaország mellett Európában a legnagyobb fegyveres erővel rendelkezett – üdvözölte ugyan az EVK-kezdeményezést, és a NATO tagjaként a legszorosabb együttműködéséről biztosította, tagja lenni azonban nem kívánt. Nem állt szándékában, hogy határozatlan időtartamra csapatokat biztosítson Európa védelmére, vagy hogy részt vegyen egy olyan projektben, amelynek célja Anthony Eden brit külügyminiszter 1952-ben tett kijelentése szerint az volt, „hogy kikövesse az utat egy európai föderáció számára”. A nemzeti szuverenitásnak az a szűkülése, amely egy nemzetek feletti EVK tagságával együtt járt volna, szóba sem jöhetett. A NATO skandináv tagjai hasonló álláspontra helyezkedtek. Az EVK ennél fogva, ahogyan kezdetben valójában tervezték is, csak azokra az országokra korlátozódott, amelyek elindultak egy közös gazdaságpolitika útján. A szerződést azonban a nemzeti parlamenteknek ratifikálniuk kellett – ez pedig éppen annak az országnak okozott nehézségeket, amely előállt vele: Franciaországnak. Itt is a nemzeti szuverenitás volt a problematikus pont. Amikor a ratifikáció 1954. augusztus 30-án a francia Nemzetgyűlés elé került, azt nagy többséggel elutasították – s ezzel az EVK terve sírba is szállt.

A német újrafelfegyverkezése azonban nem. Adenauer mélységesen fájlalta az EVK kudarcát, úgy gondolta, a szervezet fontos lépést jelentett volna Nyugat-Európa integrációjának irányába. Kezdetben úgy érezte, hogy a francia nemzetgyűlésbeli szavazás megsemmisítette a német szuverenitás visszanyerésére irányuló reményeit. A kudarcral azonban valójában megnyíltak annak távlatai, amit Adenauer (a britekkel és amerikaiakkal együtt) mindig is akart: Nyugat-Németországnak a NATO teljes jogú tagjaként való militarizációját és az ország szuverén államként való elismerését. Az idő most alkalmas volt egy ilyen lépésre. 1953 márciusában meghalt Sztálin, júliusban véget ért a koreai háború. Nyugat-Németország szilárdan elkötelezte magát a nyugati szövetség mellett, s jóformán eltemetődtek a nyugatnémet semlegességgel és az újraegyesüléssel kapcsolatos tétova elképzelések (amelyeket – a német közvélemény jelentős részének támogatásával – továbbra is képviselt az ellenzéki Német Szociáldemokrata Párt vezetése). 1954 szeptemberében és októberében, a londoni, majd párizsi konferenciákon a NATO-tagok megállapodtak Németország megszállásának megszüntetéséről (ezzel együtt arról is, hogy az NSZK hozzájárulásával maradnak szövetséges csapatok), Nyugat-Németország szuverén államként való elismeréséről és a Szövetségi Köztársaságnak a NATO-ba való felvételéről. Nyugat-Németország 1955. május 5-én elnyerte állami önállóságát, négy nappal később

pedig hivatalosan csatlakozott a NATO-hoz. A Szövetségi Köztársaság immár tarthatott fenn hadsereget (legfeljebb félmillió fővel), légierőt és haditengerészetet, nukleáris fegyvert azonban egyáltalán nem birtokolhatott.

A szovjetek szempontjából a nyugati fejlemények mélységesen aggasztóak voltak. Amerika volt az egyetlen állam, amely ténylegesen vetett be háborúban atombombákat. Elsőként fejlesztette ki a hidrogénbombát. Katonailag beavatkozott Koreában. Elöl járt a kibontakozó fegyverkezési versenyben, és immár megszilárdult szovjetellenes szövetséggel rendelkezett Nyugat-Európában, benne az újra felfegyverzett Nyugat-Németországgal. A Szovjetunió mindent megtett, hogy elejét vegye ennek. Az „újjáéledő német militarizmus” kilátásától megriadva 1954-ben egyenesen felajánlotta a nyugati hatalmaknak – hiábavaló kísérletképpen a szövetség megosztására vagy eltökéltségének gyengítésére –, hogy maga is csatlakozik a NATO-hoz; az ajánlatot a nyugatiak mereven visszautasították.

Mivel várható volt, hogy a szovjet kezdeményezés nem jár majd eredménnyel, és mivel a NATO-t Moszkvában eleve agresszív, a Szovjetunió ellen irányuló szövetségnek tekintették, amelyet az amerikai „héják” uralnak, nincs miért csodálkozni azon, hogy mindössze tíz nappal Nyugat-Németországnak a NATO-ba való betagozása után, 1955. május 14-én következett a gyors válasz: a Varsói Szerződés, amely katonai szövetséggel kötötte a Szovjetunióhoz Lengyelországot, Magyarországot, Csehszlovákiát, Romániát, Bulgáriát, Albániát és a Német Demokratikus Köztársaságot (az NDK-t). A Szovjetunió ugyanekkor lépéseket tett stratégiaileg fontos „lebegő” európai államok, különösen Ausztria és Jugoszlávia megnyerésére, biztosítandó, hogy ne vonják be őket a nyugati szövetségbe. A szkizma, amely Tito és Sztálin 1948-as szakítása óta állt fenn, véget ért – legalábbis hivatalosan –, amikor a szovjet és a jugoszláv pártvezetők 1955. június 2-án aláírták a belgrádi nyilatkozatot, és abban rögzítették, hogy kölcsönösen tiszteletben tartják egymás függetlenségét és területi integritását, valamint kötelezték magukat a másik belügyeibe való be nem avatkozásra. Azzal, hogy a négy háborús győztes hatalom – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország már május 15-én, a Varsói Szerződés létrejöttének másnapján aláírta az osztrák államszerződést (amely június 27-én lépett életbe), véget ért Ausztria megszállása, s az ország független, szuverén állammá alakult. A Szovjetunió erre azért volt hajlandó, mert Ausztria deklarálta, hogy nem engedi más államoknak katonai támaszpont létrehozását a területén, és nem csatlakozik katonai szövetséghez. Ausztria semlegességét hivatalosan 1955. október 26-án jelentették be, egy nappal az után, hogy a megszálló hatalmak

elhagyták az országot. Egy hónappal korábban Moszkva a Helsinki melletti, porkkalai haditengerészeti támaszpont visszaadásával kinyilvánította készségét: hozzájárul, hogy Finnország megszilárdítsa semlegességét, ideértve tényleges függetlenségét hatalmas erőfölényben lévő szovjet szomszédjától – feltéve, hogy nem áll a NATO oldalára.

A két ellenséges katonai szövetség hivatalos megalapítását – amelyek az Európát kettészelő vasfüggöny két oldaláról néztek farkasszemet egymással, s amelyek élén egy-egy elképzelhetetlen pusztítóerővel rendelkező fegyvereket birtokló szuperhatalom állt – egy kurta pillanat követte, amelyben ugyan a hidegháború jégpáncélja nem kezdett megolvadni, de legalább nem vastagodott tovább. Úgy tűnt, a szovjet és az amerikai vezetés egyaránt hajlik a feszültség enyhítésére. 1955. június 8-án az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország kormányfői Genfben találkoztak. Tíz év óta ez volt az első alkalom, hogy összeültek; erre utoljára a potsdami konferencián került sor, közvetlenül az után, hogy Európában befejeződött a második világháború. A csúcstalálkozó (ahogyan az ilyen összejöveleket nevezni kezdték) napirendje számos témát ölelt fel, különösen ami a biztonsági kérdéseket illeti. Úgy tűnt, megcsillantotta annak a reménynek egy szikráját is, hogy létrehozható a békés együttélés valamiféle alapja. A nagyhatalmak vezetői legalább arra hajlandóak voltak, hogy egy asztalhoz üljenek és beszéljenek egymással. A konferencia azonban kézzelfogható eredménnyel nem járt. Eisenhower amerikai elnök meghirdette a „nyitott égbolt” politikáját, amelynek célja az volt, hogy lehetővé tegye az Egyesült Államok és a Szovjetunió számára az egymás területe felett végzett légi felderítést. A szovjetek óvakodtak attól, hogy bármiféle betekintést engedjenek nukleáris létesítményeikbe, és nem akarták, hogy Washington megtudja, mennyire korlátozottak távolsági bombázó kapacitásaik, így rögtön elutasították a kezdeményezést. (Az USA szempontjából ez nem sokat számított, mert hamarosan új, U–2-es kémrepülőgépeket küldtek a Szovjetunió területe fölé, mígnem 1960. május 1-jén lelőtték az egyiket, és elfogták a pilótáját, Gary Powerst, amiből nemzetközi affér lett.) „Genf szellemisége” rövid idő alatt szertefoszlott, a hidegháború egy éven belül kiújult. A szovjet uralom elleni magyar felkelés brutális leverése, amely egybeesett a november eleji, szuezi válsággal (ennek során Nyikita Hruscsov szovjet vezető „rakétafegyverek” Anglia és Franciaország elleni bevetésével fenyegetőzött), új, félelmetes feszültséget hozott a nemzetközi kapcsolatokba.

Ekkorra a nukleáris fegyverkezési verseny valóban óriási arányokat öltött – nem mintha a vasfüggöny két oldalán élő közönséges halandók igazából sejtet-

ték volna, mekkora fegyverkészletek felhalmozására került sor. Nagy-Britannia már 1947-ben úgy döntött, hogy megépíti saját atombombáját (úgy gondolván, hogy ezzel biztosítja helyét „a nagyok asztalánál” a nemzetközi politikában). A munkáspárti miniszterelnök, Clement Attlee már 1945 augusztusában, közvetlenül azután, hogy az amerikaiak ledobták az atombombát Hirosimára és Nagaszakira, erősen pártolta ez a lépést. Külügyminisztere, Ernest Bevin, a háború utáni munkáspárti kormány domináns tagja a következő évben, amikor sokan meginogtak – köztük Attlee is –, határozottan érvelt a brit bomba mellett: „Nekünk erre *szükségünk van*”, jelentette ki Bevin, nem törődve a költségekkel. „Ott legyen rajta az az istenverte Union Jack [*a brit zászló*].” Nagy-Britannia ennek megfelelően a harmadik atomhatalom lett, amikor 1952 októberében végrehajtotta első nukleárisfegyver-kísérletét a Nyugat-Ausztrália partjainál lévő Monte Bello-szigeteken. Két évvel később a brit kormány döntést hozott a hidrogénbomba megépítéséről, amelyet 1957-ben soroltak be a brit termonukleáris arzenálba. Winston Churchill, aki Attleet követte a miniszterelnöki poszton, kijelentette: ez „az ára annak, hogy helyet kapjunk a világ vezetőinek asztalánál”. Franciaország is a nagyhatalmi státus elengedhetetlen kellékének tekintette a saját atom-, majd hidrogénbomba birtoklását. Az „atomklubba” 1960 februárjában lépett be, ekkor tesztelte első atombombáját a Szahara sivatag algériai részén, Reggán közelében, majd 1968-ra előállított egy termonukleáris fegyvert is. E lépések a tömegpusztító fegyverek aggasztó sokasodásához vezettek, még ha csak a második világháborúban győztes hatalmak körében is. A döntő fejlemény azonban a két szuperhatalom közti, a mind nagyobb rombolóképességért folyó verseny volt.

1954-ben az amerikaiak a Marshall-szigetek Bikini-atollján felrobbantottak egy hidrogénbombát, amely hétszázötvenszer volt erősebb annál az atombombánál, amely elpusztította Hirosimát. A robbanás radioaktív csapadék több mint 130 kilométeres körzetben okozott halálozásokat a sugárzásnak kitettek körében.

A szovjetek, nehogy túltegyenek rajtuk, annak az évnek a szeptemberében felrobbantottak egy még nagyobb bombát Tockoje falu közelében, a dél-uráli Orenburgi területen, a következő évben pedig tesztelték első légi hidrogénbombájukat is, amelynek ereje százszorosa volt az elsőének. Az Egyesült Államok ekkorra már kis, „harcászati” rakéták orrkúpjába építhető atomtöltetek előállításán dolgozott. 1953 őszétől az amerikaiak elkezdték kialakítani utóbb jelentős méretűvé duzzadt európai nukleáris fegyverkészletüket. Az amerikai tisztjelölteket hamarosan olyan háborús forgatókönyvekkel ismertették meg, amelyeknek

feltételezett helyszíne a nukleáris csapások utáni európai hadszíntér volt. A „héja” amerikai külügyminiszter, John Foster Dulles (aki az új politikát nem a szovjet kommunizmus féken tartásaként, hanem visszaszorításaként képzelte el) a következő évben NATO-vezetőkkel közölte, hogy az atomfegyverek immár a nyugati szövetség védelmi kapacitása konvencionális részének tekintendők. Réálisnak tűnt egy európai hadszíntéren vívott, korlátozott nukleáris háború. Az Egyesült Államok mérlegelt egy, a Szovjetunió elleni gyors, megsemmisítő csapást. Az amerikai fegyveres erők képviselőinek egy 1954. márciusi értekezletén Curtis LeMay tábornok, a Stratégiai Légi Parancsnokság vezetője (aki a második világháború végén a japán városok elleni bombázóhadjáratot irányította), felvázolta egy nagyszabású légitámadás terveit, kilátásba helyezve, hogy „két órán belül szinte egész Oroszországból legfeljebb füstölő, sugárzó romok maradnak”. LeMaynek „szilárd meggyőződése” volt, hogy „harminc nap elegendő a harmadik világháború befejezésére”.

A nukleáris tűzerő eszkalációja lélegzetelállító volt. 1950-ben az Egyesült Államok 298 atombombával rendelkezett. 1962-re már nem kevesebb, mint 27 100 nukleáris fegyver volt a birtokában, és több mint 2500 nagy hatótávolságú bombázó repülőgép. A szovjetek egyes bombázói képesek voltak elérni amerikai célpontokat, de számuk és teljesítményük tekintetében elmaradtak az amerikaiakéi mögött. 1957-ben azonban a Szovjetunió újabb aggodalmakra adott okot, amikor is két legyet ütött egy csapásra a fegyverkezési versenyben. Augusztusban interkontinentális ballisztikus rakétát indított – a világon az elsőt. Még látványosabb eredményt ért el, amikor a rakéta felhasználásával 1957. október 5-én kora reggel az űrbe juttatta az első műholdat, melynek neve *Szputnyik*, azaz 'útítárs' volt. Noha az európaiak többsége ezt rendkívüli teljesítménynek, a világűr felfedezése első lépésének tekintette, és örült neki, az amerikai tudósok és politikusok gyorsan rájöttek, mit is jelent a *Szputnyik*. Azt, hogy a Szovjetunió hamarosan nukleáris támadást indíthat majd az űrből az Egyesült Államok ellen. Egy washingtoni jelentés rámutatott a szovjetek nyomasztó technikai fölényére, és az amerikai rakétaerő nagyarányú fejlesztésére szólított fel – természetesen a ráfordítások jelentős növelésével. 1959-re a katonai kiadások az USA szövetségi költségvetésének felét tették ki. Az amerikaiak már az előző évben követték a szovjeteket a világűrbe, amikor felbocsátották az Explorer és (egy korábbi, kínos kudarcot követően) a Vanguard rakétákat, hogy Föld körüli pályára állítsák saját műholdjaikat. Ugyanebben az évben, 1958 júliusában hozták létre a Nemzeti Repülésügyi és Űrkutatási Hivatalt (National Aeronautics and Space Administration, NASA), hogy a világűr felfedezését irányítsa, de – hang-

súlyozva a gyors ütemben bővülő program katonai jelentőségét – költségeit részben a Pentagon (az amerikai fegyveres erők főparancsnoksága) finanszírozta, és tevékenységének egy része katonai célú rakétakutatásokra irányult. Noha az amerikai politikusokat és katonai vezetőket szinte paranoiás aggodalom gyötörte a szovjet „rakétafőlény” miatt, mert azt hitték, lemaradtak, mire John F. Kennedyt 1960 novemberében elnökké választották, az USA-nak valójában tizenhétszer annyi bevethető nukleáris fegyvere volt, mint a szovjeteknek.

Ekkorra azonban nagyjából el is veszítette jelentőségét, hogy melyik szuperhatalom rendelkezik nagyobb nukleáris arzenállal. Az 1960-as évek elejére ugyanis a nukleáris fegyverkezési verseny eljutott az ellenfél kölcsönösen garantált elpusztításának (Mutually Assured Destruction, MAD) pontjára, ahogyan ezt találóan* elneveztek. Az interkontinentális ballisztikus rakéták percekben belül célba juttathatták gyilkos terhüket. Bombázóflottákat és tengeralattjárókat szereltek fel nukleáris fegyverekkel, és mindenkor készen álltak, hogy bevessék őket, ha erre parancsot kapnak. A világnak együtt kellett élnie a lehetőséggel: egy válság addig eszkalálódhat, hogy valaki majd megnyomja a gombot, vagy hogy egy nukleáris fegyver baleset folytán okoz pusztítást (ahogyan Kelet-Angliában csaknem meg is történt, amikor 1956-ban egy amerikai repülőgép csapódott egy itteni légi bázis raktárába, amelyben három plutóniumbombát tároltak). Egy nukleáris háborúban bekövetkező, alig elképzelhető léptékű pusztítás rémképét idézte fel, amikor 1961. október 30-án, az északi sarkköről északra, a Novaja Zemlja szigetcsoport felett a szovjetek felrobbantottak egy hidrogénbombát, amely utóbb a hidegháború leghatalmasabbjának bizonyult. A gomba felhő 64 kilométeres magasságig emelkedett a sztratoszférába, a robbanás villanása csaknem ezer kilométerre látszott el. Az ötven megatonnás szörnyeteg alig felfogható pusztító ereje állítólag 1400-szorosa volt a Hirosimára és Nagaszakira ledobott bombák együttes erejének, és jóval felülmúlta azokét a robbanóanyagokét, amelyeket a hadviselő felek a második világháború alatt összesen felhasználtak.

Eddig az időpontig a nagyhatalmak közti feszültségek középpontjában három teljes éven keresztül Berlin ügye állt. 1948-ban már volt egy nagy berlini válság, amikor Sztálin megpróbálta kiszorítani a városból a nyugati szövetségeseket. Berlin, noha négyhatalmi megszállás alatt állt, mélyen a szovjetek által ellenőrzött övezet belsejében helyezkedett el. A szovjet diktátor végül 1949 tavaszán meghátrált, miután a nyugati szövetségesek megvalósították a „berlini légi-

* Az angol *mad* szó jelentése ’őrült’ (A szerk.)

hidat”, amely csaknem egy éven át kitartott, és meghiúsította az általa elrendelt blokádot. 1958-ban Sztálin utóda, Nyikita Hruscsov alkalmasnak ítélte az időt, hogy Berlinnel kapcsolatban ismét nyomást helyezzen a nyugati szövetségesekre. Ezt válasznak szánta azokra az amerikai tervekre, amelyeket a nyugatnémet kormány is szorgalmazott, s amelyek értelmében közép-hatótávolságú nukleáris fegyvereket telepítettek volna Nyugat-Németországba. Ez maga is reakció lett volna arra, hogy a szovjetek műholdakat bocsátottak fel, és hogy Hruscsov fel-futtatta a szovjet nukleáris kapacitást.

Hruscsov keményen küzdött a Kremlen belüli hatalmi harcban, amely Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után több mint két éven át folyt, és végül megszerezte a legfőbb szovjet vezető posztját. Mivel egyszerre volt a minisztertanács elnöke és a kommunista párt főtitkára, egyértelműen övé volt a főhatalom a szovjet rendszerben. Korábban Sztálin pártfogoltja (és a sztálini tisztogatások közreműködője) volt, szegény és tanulatlan parasztcsaládból származott, de faragatlansága ellenére jól vágott az esze. Látszólagos szívélyessége ellenére könnyen dühbe gurult, és hajlamos volt nyíltan fenyegetőzni. Az 1950-es évek derekán a Nyugat rövid ideig azt remélte, hogy az általa vezetett Szovjetunióval jobb, feszültségekkel kevésbé terhes kapcsolatokat alakíthat ki. Hruscsov azonban impulzív, a külügyek terén Sztálinnál kevésbé kiszámítható karakter volt. Ez növelte annak veszélyét, hogy a szuperhatalmak közti konfliktus kezelhetlenné válik.

Berlin státusa továbbra is komoly fejfájást okozott mind a keletnémet vezetésnek, mind moszkvai gazdáinak. Nyugat-Berlin egy kicsiny, nyugati fennhatóság alatt álló sziget volt a szovjetek uralta óceánban. A nyugati megszálló erők tagjainak azonban joguk volt átjárni Kelet-Berlinbe (ugyanúgy, ahogyan alkalmanként szovjet katonai őrzőerők is meg-megjelentek Nyugat-Berlinben, mivel a teljes város technikailag mind a négy megszálló hatalom kontrollja alatt állt). A kelet-berliniek is gond nélkül átkelhetek Nyugat-Berlinbe, amely a virágzóbb Nyugat kirakatául szolgált. Ám nem csupán ingáztak: sokan ott maradtak, munkát kerestek, letelepedtek, és élvezték a magasabb, nyugat-németországi életszínvonalat. 1953 és 1956 vége közt több mint másfél millió keletnémet polgár szavazott a lábával, 1957–1958-ban csaknem további félmilliónyian települtek át. A távozás volumene nem volt összhangban a keletnémet vezetés gazdasági és politikai terveivel, sem azzal, hogy Kelet-Németországot a kapitalista Nyugat elleni bástyaként akarták megőrizni. A gazdasági megfontolásokon túl szerepe volt a legfrissebb fejleményeknek is: Nyugat-Németország újrafelfegyverzésének és a NATO-ba való felvételének, továbbá az amerikai atomfegyverek

ottani állomásoztatásának, ezenfelül Nyugat-Berlin nyugati hírszerzési és propagandaközpont volt (e propagandának nap mint nap egyre több keletnémet volt kitéve a Nyugat-Berlinből sugárzott rádió- és tévéműsorok által). Hruscsov véleménye szerint eljött az ideje, hogy próbálják megváltoztatni a *status quót*, márpedig Berlin státusát ismét megkérdőjelezni annyit jelentett, mint újfent napirendre tűzni Németország kérdését.

Walter Ulbricht, a Kelet-Németországban uralmon lévő Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) főtitkára 1958. október 27-én egy nagy beszédben bejelentette: „Egész Berlin a Német Demokratikus Köztársaság területén terül el”, s annak szuverenitása alá tartozik. Ez szöges ellentétben volt azzal, hogy Berlin a négy megszálló hatalom ellenőrzése alatt állt. Ulbricht nyilvánvalóan egyeztetette kijelentéseit Hruscsovval, mert mindössze két héttel később, november 10-én a szovjet vezető Moszkvában bejelentette: itt az ideje, hogy Berlin megszállása véget érjen. November 27-én ultimátumot intézett a nyugati hatalmakhoz – az Egyesült Államokhoz, Nagy-Britanniához és Franciaországhoz, hogy hat hónapon belül fogadják el Nyugat-Berlin demilitarizálását és ezzel „megszálló rezsimjük” végét, vagy pedig számíthatnak egy egyoldalú lépésre, amellyel ezt a célt a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság fogja megvalósítani. A háború idején kötött megállapodást, amely a megszállás alapját jelenti, ebben az esetben érvénytelennek fogják tekinteni. Az ultimátum elfogadása egyszerűen annyit jelentett volna, hogy a nyugati hatalmak jelentősen meggyengülnek – és nem csak Berlinben. A potenciális konfrontációnak azonban elejét vették a nyugati hatalmak félig-meddig békülékeny diplomáciai megnyilvánulásai (anélkül, hogy ténylegesen bármiben engedtek volna), s az is, hogy Eisenhower meghívta Hruscsovot egy következő évi, egyesült államokbeli látogatásra. Eljött az ultimátum lejártának napja – hogy azután bármiféle incidens nélkül el is múljék. 1959. szeptember 15-én pedig Hruscsov megkezdte tizenöt napos látogatását az USA-ban, amely ugyan semmiféle lényeges eredménnyel nem járt, ám alkalmat teremtett a két szuperhatalom vezetői számára, hogy szemtől szemben találkozzanak egymással, és ez átmeneti enyhülést hozott az addig fagyos légkörbe.

A fortyogó válság átmenetileg lecsillapodott. Moszkva és Peking romló kapcsolata (ennek tömör foglalatja az a csekély tisztelet volt, amellyel Mao Ce-tung viseltetett Hruscsov iránt) okozta többek közt, hogy a Szovjetunió kész volt csökkenteni a feszültséget Közép-Európában. Ez a feszültség azonban kiújult, mivel a háttérben meghúzódó probléma – a keletnémetek exodusa Nyugat-Berlinbe – változatlan mértékben folytatódott. A lakosság szüntelen nyugatra áram-

lása már 1952-ben arra indította a keletnémet rezsimet, hogy átjárhatatlanná tegye a demarkációs vonalat, amely a Szövetségi Köztársaságtól elválasztotta. A berlini határt azonban nem zárták le, és az továbbra is menekülő-útvonalat jelentett Kelet-Németországból azok számára, akik át akartak jutni Nyugatra.

Ekkorra naponta több száz NDK-állampolgár lépte át a határt. A menekültáradat csúcspontján egyetlenegy napon, 1961. április 6-án 2305-en távoztak Keletről Nyugat-Berlinbe. A távozók többsége fiatal volt. Sok paraszt akadt köztük, akik ezt a módot választották, hogy elmeneküljenek a mezőgazdasági termelés kollektivizációja elől, amelyet 1958 júniusában vezettek be. A szakképzett munkások, az egyetemisták és friss diplomás fiatalok (a keletnémet állam egyik csoport elvesztését sem engedhette meg magának) ugyancsak jelentős részét tették ki azoknak a tömegeknek, amelyek Nyugat-Németországban akartak maguknak jobb életet teremteni. 1960-ban körülbelül 200 000 keletnémet távozott. A helyzet azzal fenyegetett, hogy a számok 1961-ben csak tovább növekszenek majd. Egyedül ennek az évnek az áprilisában 30 000-en lépték át örökre a határt. Az NDK megalapítása, 1949 októbere és 1961 augusztusa között nem kevesebb, mint 2,7 millió keletnémet (a lakosság 15%-a) mondta ki saját ítéletét a szocialista rendszerről, és költözött Németország nyugati felébe.

Amikor Hruscsov és Kennedy először találkozott Bécsben, 1961. június 3–4-én, feszélyezett megbeszéléseik középpontjában Berlin kérdése állott. Hruscsov majdhogynem lenézte a fiatal és tapasztalatlan amerikai vezetőt. Kennedy csúnyán megégette magát az áprilisi, disznó-öbölbeli kudarccal, a CIA által támogatott balsikerű inváziós kísérlettel, amely Kuba kommunista kormányzatát lett volna hivatott megdönteni. Találkozójukon Hruscsov a kezdeményezést magához ragadva új ultimátummal állt elő. Amennyiben, úgymond, a nyugati hatalmak nem járulnak hozzá, hogy Berlin „szabadállam” legyen, minden, a Nyugat-Berlin és a Német Szövetségi Köztársaság közti légifolyosóval kapcsolatos szovjet jogot átruház a Német Demokratikus Köztársaságra, rákényszerítve ezzel a nyugati gépeket, hogy keletnémet területen landoljanak. Kennedy nem ijedt meg a szovjet vezető hetvenkedésétől, háborút helyezett kilátásba, ha Hruscsov ragaszkodik követeléseivel.

Amikor néhány héttel utóbb ismertté vált, hogy a NATO tanácsa megegyezett abban, hogy Berlin megközelítési útvonalainak blokádját katonai eszközökkel is megakadályozza, Hruscsov kénytelen volt felülvizsgálni eredeti álláspontját (mely szerint nem áll fenn komoly háborús fenyegetés). Csak ezen a ponton hagyta jóvá Ulbricht kérését, amelyet az még márciusban, a Varsói Szerződés egy moszkvai értekezletén terjesztett eléje, hogy tudniillik zárják le a határt

Nyugat-Berlin és a Német Demokratikus köztársaság területe között. (Nyugat-Berlinnek a kelet-nyugati forgalom előli „elfalazására” vonatkozó tervek valójában már 1952-ben felvetődtek.) 1961. július 24-én a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) Politikai Bizottsága úgy döntött, hogy megteszi a megfelelő előkészületeket. Augusztus elején a Varsói Szerződés tagállamai támogatták a lépést, és augusztus 12-én Ulbricht kiadta az utasítást a határ aznap éjfélkor kezdődő lezárására. Másnap, augusztus 13-án sebtében létesített szögesdrót akadályokkal, majd évek során 168 kilométernyi, őrtornyokkal, műszaki jelzőberendezésekkel, aknamezőkkel, rendőrkrutyákkal biztosított, csaknem négy méter magas betonfallal vették körbe Nyugat-Berlint. Tűzparancsot léptettek érvénybe, az őrség tüzet nyitott bárkire, aki átlépte a fal mindkét oldalán meghúzott „halálvonalat”. Így maradt ez a következő huszonnyolc éven át.

A Nyugat visszafogottan reagált, a válság ily módon bekövetkezett enyhülése valamennyi nyugati hatalomnak megfelelt. Nagy-Britannia, a túlterhelt gyarmattartó állam csökkenteni kívánta a költségeket, amelyeket mint megszállónak kellett viselnie. A franciák, akik ugyancsak sokallották a kiadásokat, még kevésbé akartak „meghalni Berlinért” (védelmi miniszterük fogalmazott így), és éppenséggel igencsak lekötötte őket a gyarmatukon, Algériában kirobbant súlyos válság. Az amerikaiaknak – nyilvánvalóan az első számú nyugati hatalomnak – pedig nem állt érdekében háborút vívni Berlinért. Így hát Nyugatról elhangzottak az előre várt tiltakozások, de ennél több nemigen történt, a maximum egy jelképes demonstráció volt, Lyndon B. Johnson alelnök és Lucius D. Clay tábornok (a léghíd egykori hőse) szolidaritási vizitje Nyugat-Berlinben. Hasonlóan szimbolikus aktus volt 1500 amerikai katonának a városba vezénylése is – őket a nyugat-berliniek elragadtatott üdvözlésben részesítették, amikor végigvonultak a város legfőbb sugárútján, a Kurfürstendammon.

Washingtonból máris érkeztek arra utaló jelzések, hogy az Egyesült Államok nem áll útjába *Kelet*-Berlin elrekesztésének, feltéve, hogy nem kerül sor *Nyugat*-Berlin státusának megváltoztatását célzó szovjet lépésekre. Július végén Kennedy elnök televíziós beszédben tájékoztatta Amerika népét a Berlinnel kapcsolatos alapvető követelésekről – a nyugati szövetségesek jogáról a városban való jelenléthez, szabad megközelítésének lehetőségéről, a nyugat-berliniek önrendelkezési jogáról –, nem említette viszont benne *Kelet*-Berlint vagy annak lakosait. Elismert jogos szovjet biztonsági aggályokat Közép- és Kelet-Európában (noha Hruscsov nagy bosszúságára azt is bejelentette, hogy kérni fogja a Kongresszustól további 3,25 milliárd dollárnyi katonai kiadás jóváhagyását, főképpen hagyományos erők finanszírozása céljából). Egyik legközelebbi mun-

katársának az elnök azt mondta, hogy képes együtt tartani a nyugati szövetséget Nyugat-Berlin megvédelmezése érdekében, „de nem tudom elérni, hogy Kelet-Berlin nyitott maradjon”. Június 30-án az amerikai Szenátus külügyi bizottságának elnöke, William Fulbright szinte felhívta a keletnémeteket határuk lezárására, egy televíziós interjúban pedig jelezte azt a meggyőződését, hogy erre joguk van. Ez Hruscsov számára, aki éppoly kevésbé akarta a háborút, mint a nyugati hatalmak, kiutat jelentett a válságból, melyet maga idézett elő.

A határ 1961. augusztus 13-i lezárását jól időzítették. Ezen a vasárnap reggel a berliniek arra ébredtek, hogy keletnémet munkások fegyveres őrizet alatt az éjszaka városszerte szögesdrót sövényeket emeltek. Kennedyt csak késő délelőtt tájékoztatták – Berlinben ekkor már késő délután volt. Ő és vezető tanácsadói úgy döntöttek, hogy bármily gyűlöletes is a határozat, még mindig kívánatosabb a háborúnál. „Nem valami szép megoldás – állapította meg Kennedy –, de hétszentség, hogy egy fal sokkalta jobb egy háborúnál”. Zárt körben Dean Rusk külügyminiszter elismerte, hogy a határ lezárása „megkönnyíti majd egy Berlinről szóló megegyezés létrejöttét.”

Nem kellett számolni azzal sem, hogy a többi nyugati hatalom netán agresszívebb alapállásba helyezkedik. Sir Christopher Steel berlini brit követ meglepetésének adott hangot, hogy a keletnémeteknek ennyi ideig tartott, míg lezárták határaikat. A berlini francia parancsnoknak meg kellett várnia, hogy Párizs instrukciókat küldjön számára. Ezek megérkezésére nem lehetett egyhamar számítani: a külügyminisztérium munkatársainak többsége szabadságon volt. Charles de Gaulle, Franciaország elnöke zavartalanul időzött colombey-les-deux-églises-i birtokán, s csak 17-én tért vissza Párizsba. Angliában a berlini határ lezárását megelőző napon volt „a dicső tizenkettedike”: minden évben augusztus 12-én kezdődik a nyírfajd-vadászszezon. A brit felső osztályok e kedves időtöltésének élvezetétől lehetetlenség lett volna elvonni Harold Macmillan miniszterelnököt, aki unokatestvérének, Devonshire hercegének yorkshire-i birtokán tartózkodott.

Két hónappal később, 1961 októberében ismét magasra csaptak az indulatok Berlinnel kapcsolatban, amelyet egy kisebb incidens veszélyes és szükségtelen eszkalációja idézett elő. Erre akkor került sor, amikor egy amerikai diplomata és felesége nem volt hajlandó megmutatni útlevelét a keletnémet határőröknek, ennek nyomán pedig nem engedték át őket a keleti szektorba egy színházi előadásra. Az amerikaiak egy szakasz katonát küldtek, hogy átkísérjék a házaspárt Kelet-Berlinbe, a következő napokban pedig dzsipeken, lövésre készen tartott karabélyokkal kísérték át civileket a határon. Ez valamivel több, mint provokáció

volt. A „héja” Clay tábornok azután tíz harckocsit vonultatott fel a Checkpoint Charlie átkelőhelyhez. A szovjetek saját páncélosaik felvonultatásával reagáltak, amelyeket a határtól körülbelül százméternyire sorakoztattak fel. A patthelyzetben bármilyen apró provokáció a világ békéjét veszélyeztethette volna. Senki sem akart azonban nukleáris katasztrófát egy banális eset – „e miatt a gyerekes ostobaság miatt” ahogyan Harold Macmillan fogalmazott. Mindkét oldal vezetése számára nyilvánvaló volt, hogy ki kell húzni az ügy méregfogát. Kennedy elnök már döntött: ennyi épp elég volt. Üzenetet küldött Hruscsovnak (aki ugyanilyen kevéssé volt érdekelt az eszkalációban), amelyben biztosította, hogy az amerikaiak mindenféle visszavonulásra hasonlóképpen fognak reagálni. Tizenhat órányi patthelyzet után mindkét oldal visszavonta erőit – eleinte csak lassan –, a krízis véget ért.

Ezzel nemcsak Berlin, hanem Németország és Európa sem volt többé a hidegháború epicentruma. Akiknek csaknem három évtizeden át kellett fizetniük az Európában állandósult szuperhatalmi konfrontáció árát, azok a kelet-európai népek, köztük is nem utolsósorban a keletnémetek lettek. Noha a fal Nyugat-Berlint vette körbe, valójában a Német Demokratikus Köztársaság népessége volt bezárva – megfosztották őket az egész kontinensen való szabad utazás lehetőségétől, kommunikációs lehetőségeiket megnyirbálták, gyakran rokonaiktól és barátaiktól választották el őket, egy rendkívül korlátozó és őket állandóan megfigyelő rendszert kényszerítettek rájuk, s nem részesülhettek nyugati honfitársaik gyors életszínvonal-javulásából (amelynek azonban a nyugati televíziók révén tanúi lehettek).

Megszűnt minden nyugati irányú népességmozgás. A távozni igyekvő keletnémetek immár súlyos kockázatot vállaltak, hiszen megölhették őket, ha megpróbálták átlépni a határt. Egy Peter Fechter nevű tizennyolc éves fiúval, aki 1962. augusztus 18-án a Checkpoint Charlie közelében próbált átszökni, golyózapor végzett egyméternyire a szabadságtól: éppen az utolsó szögesdrót akadályon igyekezett átkapaszkodni, amely elválasztotta Nyugat-Berlintől. Történetesen éppen a helyszínen tartózkodott egy nyugatnémet televíziós forgatócsoport, amely a falról készített dokumentumfilmet; sikerült felvenniük a fiatalember haláltusáját, miközben a keletnémet határőrök tétlenül posztjaikon maradtak. Hivatalosan – noha más becslések jóval magasabbak ennél – a falnál fennállásának huszonnyolc éve alatt legalább 139 haláleset történt (az elsőre felhúzása után egy héttel, az utolsóra a leomlása előtt fél évvel került sor).

Ezek voltak a fal okozta legszörnyűbb emberveszteségek. Politikai szempontból viszont megnyugtató hatása volt. Egy Berlin miatti tartós válság, amelynek

eszkalációja bármikor nukleáris katasztrófát eredményezhetett, minden fő érintett számára elviselhetetlen lett volna. Senki sem akart háborút. A fal a szovjet stílusú szocializmus elleni szörnyű vád volt. Nélküle azonban a keletnémet gazdaságot érő óriási elszívó hatás aláásta volna az NDK gazdasági és politikai rendszerét. Kelet-Németország nélkül a szovjet csatlós államok alkotta egész keleti tömb veszélybe került volna. Valószínűtlen volt, hogy ez esetben a szovjet vezetés tétlen marad. Bármennyire cinikus és embertelen volt is a fal, nyugalmat hozott nemcsak Németország, hanem egész Közép-Európa számára.

Mégis volt egy pillanat, amikor a feszültség az elviselhetetlenségig fokozódott – valójában az egyetlen alkalom a hidegháború több mint négy évtizede során –, amikor a világ a nukleáris háború peremére sodródott. Az a tény, hogy ez innen ezer mérföldekre történt, a Kubába irányuló tengeri útvonalakon, de a nukleáris holokausztot hozhatta volna Európára is, jól mutatja, hogy a szuperhatalmak konfliktusa ekkorra milyen mértékben vált világméretű szembenállássá.

A válság akkor tört ki, amikor Nyikita Hruscsov 1962 októberében úgy döntött, hogy közepes és nagy hatótávolságú nukleáris rakétákat telepít Kubába. Az amerikai vezetés a krízis során azt gondolta, hogy a kubai ügy a berlini kérdéssel is kapcsolatban van – hogy az USA-ra irányuló nyomásgyakorlás eszköze annak érdekében, hogy Washington engedjen Nyugat-Berlinnel kapcsolatban. Úgy tűnik, áttételesen valóban ez volt Hruscsov veszélyes kezdeményezésének egyik oka; a főtítkárt továbbra is rendkívüli mértékben foglalkoztatta a német kérdés, mert tudta, hogy a berlini fal valójában a szocialista kelet vereségét jelenti, a világ szemében pedig megaláztatást a marxizmus–leninizmus számára. Voltak azonban más indítékai is. A Kreml impulzív ura pontosan tudta, hogy a Szovjetunió a nagy hatótávolságú rakétakapacitás terén messze el van maradva az Egyesült Államok mögött. Több, mint érzékeny volt továbbá a tényre, hogy a Szovjetunióra amerikai közép-hatótávolságú rakétákat irányoztak nagy-britanniai, olaszországi és törökországi támaszpontokról. Valamiféle bosszút is akart állni az amerikaiakon, és „megkóstoltatni velük saját orvosságukat” azáltal, hogy kiteszi őket a félelemnek, amelyet a tulajdon partjaik közelében állomásoztatott, rájuk szegeződő rakéták okoznak nekik. Úgy tűnik azonban, Hruscsovot motiválta az is, hogy szükségesnek érezte a szovjet presztízs fenntartását Kubában (ahol számoltak egy második amerikai kísérlettel Fidel Castro kommunista vezető megbuktatására), és hogy erőteljesebb forradalmi folyamatokat idézzon elő Latin-Amerikában.

Amikor a Kennedy-kormányzat 1962. október 21-én a megdöbbentő hírre, hogy negyvenkét közepes hatótávolságú nukleáris rakéta tart Kuba felé, azzal a fenyegetéssel válaszolt, hogy feltartóztatja a szovjet hajókat, ugyanakkor pedig a háborút megelőző legmagasabb fokú nukleáris riadókészültségbe helyezi az amerikai erőket, a világ az armageddon közvetlen közelébe került. Kennedy és Hruscsov egy héten át tűrte a veszély eszkalálódását – ki-ki a maga felülkerekedésének reményében. Néhány elviselhetetlenül feszült nap múltán, október 28-án Hruscsov végül engedett, és elrendelte a rakéták visszaszállítását a Szovjetunióba. A világ megkönnyebbülten sóhajthatott fel. Az amerikaiak győzelmet könyvelhettek el (még ha a Pentagonban néhány forrófejű bankódott is, hogy nem került sor katonai akcióra). A szovjetek azonban nem szenvedtek maradéktalanul vereséget. Kennedy nyilvánosan ígéretet tett, hogy többé nem próbálja lerohanni Kubát. Abba is beleegyezett, hogy felszámolja törökországi rakétatámaszpontjait – a megállapodásnak ezt a részét azonban akkor titokban tartották, mivel ezek technikai értelemben NATO-bázisok voltak, amelyeket az Egyesült Államok készült egyoldalúan leszerelni. A rakétákat a következő évben elvitték Törökországból anélkül, hogy egy szóval is elismerték volna, hogy ennek a kubai válsághoz van köze.

A hidegháború során soha nem volt még ennyire közeli a nukleáris háború. Akkor senki nem tudhatta, hogy a jövőben sem lesz ennyire közeli. Ez a felismerés meggyőzte az amerikai és a szovjet vezetőket arról, hogy be kell fejezniük – vagy legalábbis korlátok közé kell szorítaniuk – az esztelen fegyverkezési versenyt. Az, hogy 1963 júniusában üzembe helyezték a „forró drótot” a Fehér Ház és a Kreml közt, annak volt a jele, hogy a felek inkább szeretnék felszámolni a feszültséget, mint kockáztatni, hogy az eszkaláció eljusson a nukleáris konfliktusig. Azután 1963. augusztus 5-én, Moszkvában az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia külügyminisztere aláírta a légköri, tenger alatti és világűrbeli nukleáris kísérleteket betiltó szerződést,* amely egyedül a föld alatti robbantásokat engedélyezte. (Franciaország nem csatlakozott az egyezményhez.) Szerény lépés volt, de legalább elkezdődött valami.

Alig több, mint egy évvel később Nyikita Hruscsovot egy kremlbéli „palota-forradalom” elmozdította posztjáról. Letételének okai közt szerepelt akciója, amellyel kiprovokálta a kubai rakétaválságot, s amelyre úgy tekintettek, hogy ártott a Szovjetunió nemzetközi tekintélyének. Ilyen ok volt az is, hogy felhatalmazást adott a berlini fal megépítésére. Hruscsov távozásával a hideg-

* Közismert nevén nemzetközi atomcsendegyezmény. (A szerk.)

háború elveszítette szeszélyes, hisztérikus, kiszámíthatatlan komponensét. Helyére két új szovjet vezető lépett: a kommunista párt főtitkáraként Leonid Brezsnyev, miniszterelnökként pedig Alekszej Koszigin. A vezetőváltással a hidegháborúban új szakasz kezdődött. Bizonyos, hogy a későbbiekben is alakultak ki feszültségek, de a berlini fal megépítése, a kubai válság hatástalanítása és Hruscsov megbuktatása nyomán a hidegháború hevének legveszedelmesebb része elenyészett. Ami a nemzetközi ügyeket illeti, Európában egy ideig nyugalom uralkodott.

EGYÜTTÉLÉS A BOMBÁVAL: FÉLELEM VAGY FATALIZMUS?

„Akkoriban mindannyian egyfajta ideges hisztéria állapotában éltünk”, írta Eric Hobsbawm, Európa egyik legnagyobb történésze, amikor csaknem ötven évvel később visszaemlékezett „a gombafelhők sötét árnyékára”. Ez egy entelektüel megközelítése volt. De vajon mennyire érvényes ez az általánosítás a hétköznapi európaiak nagy tömegére? A kérdésre nem könnyű felelni.

Egy nemzedéknyi idő után, amelyre a háború, a vérontás, a szenvedés és a pusztulás nyomta rá bélyegét, az emberek többsége Európában – Keleten is, Nyugaton is – mindennél inkább vágytak a békére és a „normalitásra”.

Habár az előző évtizedekben a „normalitásra” nem akadt sok példa, lényegében visszatérést jelentett ahhoz az élethez, amelynek középpontjában a család és a munka áll, amely tisztas anyagi körülmények közt zajlik, és védve van a szegénység és bizonytalanság legsúlyosabb terheitől. Ahogyan a második világháború szörnyűségei fokozatosan elhalványodtak, és egy új Európa körvonalazódott a romok felett, az emberek nagy többsége szemében a stabilitás és a prosperitás tett szert jelentőségre. Kezdték jobb időkről álmodozni. Az Európát ellenőrző, a kontinenst megosztó vasfüggöny felett farkasszemet néző új hatalmak közti nukleáris háború kilátásai azonban hosszú árnyat vetettek. A nukleáris fegyvereknek az a képessége, hogy mindent megsemmisíthettek, az európaiakban a tehetetlenség érzését keltette. Az embereknek Európában (és azon kívül is) meg kellett tanulniuk együtt élni a bombával. A félelem és a fatalizmus egymás mellett létezett, és mindkettőre bőven volt ok.

Az emberek természetesen különbözőképpen viszonyultak a pusztaság létezésüket fenyegető új realitáshoz – személyes körülményeiknek, hitüknek és meggyőződésüknek, társadalmi helyzetüknek, nemzetiségüknek és földrajzi elhelyezke-

désüknek, valamint ezernyi más tényezőnek megfelelően. Ugyanilyen jelentős mértékben befolyásolták őket az információk, amelyeket a pártoktól és a politikai vezetőktől kaptak – továbbá a tömegtájékoztatástól, az elemzőktől és különféle szinteken elhelyezkedő befolyásos egyénektől. Bármilyen nehéz is általánosításokat megfogalmazni, paradox módon az volt a helyzet, hogy amikor 1950 és 1962 között a hidegháborús konfrontáció a legveszélyesebb volt, a nukleáris fegyverek elutasíthatósága viszonylag mérsékelt szintet mutatott.

Az antinukleáris mozgalmak csecsemőkorukat élték a hidegháború legforróbb részében, és képtelenek voltak széles körű közönségviszhangot kelteni. A nyugat-európai kormányok nagyrészt sikerrel oltottak országaik polgáraiba mély szovjetellenes nézeteket, együtt azok ellentétével, azzal a meggyőződéssel, hogy biztonságukat az Amerikai Egyesült Államok szavatolja, amelyet széles körben Nyugat-Európa megmentőjének és jövődjének jóléte forrásának tekintettek. Más felemelkedőben lévő nukleáris hatalmak, mint Nagy-Britannia és Franciaország népessége jórészt ugyancsak kész volt elfogadni az önállóan birtokolt nukleáris fegyverek elrettentő erejét. Ennélfogva – bocsánatos túlzással – állíthatjuk, hogy Nyugat-Európában a nukleáris fegyverektől való félelem nagyjából egyoldalú volt. A szovjet fegyverek félelmet keltettek; a NATO-éi, azaz gyakorlatilag az amerikaiak (valamint a britek és a franciák) a biztonságérzet forrásai voltak. Az Amerika-ellenesség, amely aztán az 1960-as évek végétől egyre nagyobb léptékű nukleárisfegyver-ellenes mozgalmakat táplált, s amelyet jelentősen befolyásoltak a vietnámi háború kiváltotta reakciók, az 1950-es években jóval csekélyebb szerepet játszott.

Benyomásokat szerezhetünk a briteknek a nukleáris háború kilátásaira adott reakcióiról Nella Last, egy hatvanas éveiben járó, alsó-középosztálybeli feleség 1950-es évek eleji naplóbejegyzéseiből. Mrs. Last a Konzervatív Párt szavazója volt, és csendben élt az észak-angliai Barrow-in-Furnessben. 1950. január 1-jén szorongást érzett attól, amit a jövő esetleg tartogat a számára. Olvasott egy cikket egy amerikai magazinban – tovább is adta barátainak –, amelyben az állt, hogy 1951 után elkerülhetetlen lesz a háború, és állította, hogy az atombombák közönséges holmik, „ha összevetjük őket azokkal a baktériumbombákkal, amelyeknek Oroszország a legnagyobb figyelmet szenteli”. Olvasta az újságokat és magazinokat, hallgatta a rádiót és beszélgetett barátaival, ami határozott elképzeléseket alakított ki és erősített meg benne a kibontakozó hidegháborúval kapcsolatban. Májusban, mivel aggasztotta az atomfegyverek jelentette fenyegetés, és hallotta, hogy Stockholmban „hetven láb mély atombiztos óvóhelyeket építenek”, Nellát egy új háború valószínű volta nyomasztotta, s azon töprengett,

hogy az emberiség esetleg mélyen a föld alatt lesz kénytelen tengetni életét. Amikor június végén elkezdődött a koreai háború, az a „kellemetlen érzése” támadt, hogy az ottani események „megsemmisíthetik az általunk ismert civilizációt”, s találgatta, mire készül Oroszország a vasfüggöny mögött. Helyeselte a Nyugat tevékenységét „a kommunista előretörés megfékezésére”. Még ugyanebben a hónapban polgári védelmi oktatásban vett részt, figyelte, hogyan próbálják fel a gázálcocokat, és lesújtva értesült arról, milyen megsemmisítő hatással volna egy atombomba-robbanás Barrow-ra, és mélyen elszomorította a mellette ülő férfi pesszimizmusa, aki megjegyezte: „minél hamarabb túlesünk rajta, annál jobb”. Nella erre a következtetésre jutott: „A közönséges halandó semmit sem tehet, legfeljebb imádkozhatik.”

Július vége felé rossz előérzetéről számolt be, amelyet „annak a rettenetes H-bombának a tesztelése” idézett elő, s találgatta, vajon Amerika fog-e atombombát dobni Koreára (okot adva ezzel Sztálinnak arra, hogy azt állítsa: „a Nyugat a halál és a csonkítás oldalán áll”). A gyenge Nagy-Britanniának, vélekedett, nem lehet beleszólása egy efféle döntésbe. „És ha *csakugyan* bekövetkeznék egy ilyen szörnyűség”, folytatta, és Oroszországnak *valóban* vannak ilyenjei [atombombái], könnyen elszabadulhat a pokol. Rémes kilátás.” Mrs. Last továbbra is nagyon félt, „hogy le fognak dobni egy újabb atombombát”, s úgy vélte, hogy ennek valószínűsége egyre nő, mivel „ilyen veszély ellenében nem létezik más fegyver”. Az év vége felé úgy érezte, hogy „a világtörténelem során az emberek és országok korábban sohasem szembesültek ilyen súlyos helyzettel”, tekintettel arra, hogy „Sztálin egészen bizonyosan be akarja kebelezeni Európát, s ha ez így van, akkor az egész világot is”. A Szovjetuniótól való félelme és az emiatt érzett szorongása nem ismert határokat. „Sztálinhoz képest Hitler kiscserkésznek tűnik. Ő az Antikrisztus, és nem Hitler.”

Úgy látszik azonban, hogy Nella Lastnak az atombomba miatti aggodalmai, melyeknek oly gyakran adott hangot, szertefoszlottak, miután a koreai háború legintenzívebb szakasza véget ért. Politikailag tudatosabb lehetett, mint hozzá hasonló korú és társadalmi státusú honfitársainak többsége, habár nézetei igencsak tipikusnak számíthattak nemzedékében, amelyben a koreai háború kitörése új félelmeket kavart fel. Kétséges azonban, hogy az asszony tapintható félelmei tükrözik-e a népesség szélesebb szegumentumainak érzelmeit. A baloldaliakban bizonyosan erős ellenérzéseket keltett az újrafegyverkezés. A munkáspárti parlamenti ellenzék ötvenhét tagja 1952 márciusában fellázadt a párvezetés ellen, és elítélte a brit fegyverkezési programot. Amikor Nagy-Britannia az év őszén tesztelte első atombombáját, a párt balszárnyáról érkező bírálatok még

élesebbé váltak. 1957-re, amikor a britek kipróbálták hidrogénbombájukat is, úgy tűnt, a Munkáspártot az üggyel kapcsolatos nézetkülönbségek kettészakadással fenyegetik. Az 1957-es kongresszuson nem kevesebb, mint 127 felszólaló sürgette a leszerelést, és – elsősorban a forrófejű balos Aneurin Bevan részéről – heves támadások érték a párt vezetőjét, Hugh Gaitskellt, aki támogatta az önálló nukleáris elrettentés politikáját. A tagság nagy többsége azonban a pártvezetés mellett állt, amely ekképpen eltökélten kitartott az egyoldalú brit nukleáris leszereléssel szemben.

Az anglikán klérus egyes tagjai ugyancsak hangot adtak egyet nem értésüknek a brit nukleáris ütőerővel kapcsolatban. Amikor azonban egy, az egyházi hierarchia ötvenegy tagja által aláírt kérvény sürgette, hogy a brit nép utasítsa el hazájának a bomba megszerzésére irányuló törekvését, az emberek nem vettek tudomást erről. A nukleáris ütőerővel szembeni tiltakozás Nagy-Britanniában mindössze egy csekély kisebbség ügyévé vált. Egy volt munkáspárti miniszter elismerte, hogy az emberek általában közönyösek a kérdésben. Őket a szociális és a gazdasági ügyek foglalkoztatták, ami a bombát illeti, arra „kollektív vállrándítással” reagáltak.

Nem kétséges: az emberek érezték, hogy a bomba valami rettenetes dolog; ám jobb volt rendelkezni vele, mint nem, s a közember ez ügyben egyébként is keveset tehetett. Az 1950-es évek végére azonban megnövekedett a bombától való félelem, és felerősödtek a követelések: Nagy-Britannia a továbbiakban ne birtokoljon nukleáris fegyvereket. A szorongás érzése, közvetlenül vagy közvetve irodalmi és filmalkotások változatos sokaságában jutott kifejezésre – még ha a *Háborús játék* (*The War Game*, 1965) című tévéfilmet, amely egy Nagy-Britannia elleni nukleáris támadás hatásait a legkíméletlenebb formában jelenítette meg, a BBC túlságosan rémisztőnek ítélte is, hogy bemutassa a nagyközönségnek, ezért sugárzását letiltották.

A nukleáris fegyverektől való félelem az 1950-es évek végére olyan szintet ért el, hogy létrehozta a népi ellenállás első szervezett formáit. A Campaign for Nuclear Disarmament (Mozgalom a Nukleáris Leszerelésért, CND) nevű szervezet, amelyet 1958 februárjában alapítottak, számos neves baloldali értelmiségi és közszereplő támogatta. Közéjük tartozott Bertrand Russell, a kiváló filozófus, aki hosszú ideje folytatott háborúellenes tevékenységet, valamint John Collins, az anglikán egyház közismert papja, a londoni Szent Pál-székesegyház kanonokja, lelkes pacifista. A CND következő évben, Londonban tartott alakuló összejövetelén mintegy ötezer – nagyrészt a Munkáspártot támogató – résztvevő követelte Nagy-Britannia egyoldalú nukleáris leszerelését. A mozgalomnak 1959-

re országszerte 270 szervezete volt. Az 1958-tól évente megrendezett húsvéti békemenetükhöz egyre nagyobb számban csatlakoztak a támogatók – 1962-ben a becslések szerint már 162 ezren voltak. Az első menet Londonból indult, és a nyolcvan kilométerre lévő aldermastoni nukleáris kísérleti bázisnál ért véget. (A következő felvonulások az ellenkező irányban tették meg e távolságot.) A menetelők túlnyomórészt középosztálybeli, magasan kvalifikált emberek voltak, többségükben munkáspárti szavazók. Minden korosztály képviseltette magát soraikban; kétharmaduk férfi volt, csaknem a felük keresztény, és hasonló arányban akadtak köztük kérlelhetetlen pacifisták.

Némelyek közülük nem evilágian idealisták voltak. Dora Russell (Bertrand Russell második felesége) – elkötelezett feminista és a társadalmi ügyek ismert harcosa –, akire az orosz forradalom kitörölhetetlen hatással volt, teát osztott viharvert kampányautóbusza hátuljából a menetelőknak. Az 1958-as aldermastoni menet során támadt az az ötlete, hogy egy közös békekezdeményezés érdekében kapcsolatot kellene teremteni kelet-európai és szovjet nőekkel. A Nők Karavánját a Békéért, amelyet hatvannégy évesen szervezett meg (s amely valójában öreg buszából és egy Ford teherautóból állt), tizenkilenc nő alkotta: keresztes hadjáratuk tizennégy hétig tartó rendkívüli utazás volt, amely érintette Közép- és Kelet-Európa nagy részét, s végül Moszkvában fejeződött be, ahol találkoztak a Szovjet Békebizottsággal, majd hivatalosan jóváhagyott körút keretében mezőgazdasági szövetkezetekbe látogathattak el, végül vonattal tértek vissza Angliába. Londonban azonban csak kevesen voltak kíváncsiak arra az eposzi történetre, amelyet el akartak mondani.

A küszöbönálló nukleáris háborútól való félelem azonban sohasem volt olyan heves, mint az 1962. októberi kubai rakétaválság idején.* A CND tiltakozásainak csúcspontját csaknem húsz esztendőn keresztül az erre való emlékezés jelentette, a mozgalom támogatottsága azonban az atomkísérleteket betiltó következő évi egyezmény nyomán alábbhagyott. A CND mindig is kisebbségi mozgalom volt – bizonyosan jelentékeny, még ha soha nem szerezte is meg a többség támogatását, még a Munkáspárton belül sem. Az emberek többsége felismerte annak az elgondolásnak a téves voltát, hogy a bomba birtoklása bármiféle tény-

* A teljes hidegháború folyamán ez volt az egyetlen alkalom, amikor személyesen is megtapasztaltam ezt a félelmet. Éppen akkor kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat, de a kilátás, hogy Nagy-Britanniát esetleg nukleáris támadás éri, annyira aggasztott, hogy fontolgattam, hazamegyek a családomhoz, hogy együtt legyünk. A veszély aztán néhány nap alatt elmúlt, s vele elmúltak az én félelmeim is. (I. K.)

leges autonómiához juttatja Nagy-Britanniát az Egyesült Államokkal szemben, ha háborúra kerülne sor. A kubai rakétaválság során azonban világossá vált, hogy Nagy-Britanniát valószínűleg mindenképpen támadás éri, ha van atomfegyvere, ha nincs. Akik elleneztek, hogy az ország nukleáris kapacitással rendelkezék, azzal érveltek, hogy emiatt is értelmetlen a bomba birtoklása. Az emberek többsége azonban nem így reagált. A lakosság nagy része nem pártolta, hogy Nagy-Britannia lemondjon saját nukleáris arzenáljáról. A bombát biztosítéknak tekintették, támadások elleni elrettentő eszköznek – amely támadásról szinte mindenki úgy gondolta, hogy a legvalószínűbben a Szovjetunió indítja. Ritkán tétetett fel a kérdés, hogy ha egyáltalán bevetik, ezt mikor teszik, illetve, hogy a bevetésével kapcsolatos döntés meghozható-e Amerikától függetlenül. Az a meggyőződés, hogy Nagy-Britannia hagyatkozhatik győzelmes háborús szövetségésére, az Egyesült Államokra, csakugyan bizonyos fokú önbizalmat, sőt elégedettséget szült.

Ebből azonban nem következett, hogy Nagy-Britannia nukleáris fegyverkezése lelkes támogatottságot élvezett. Az emberek ehelyett jórészt fatalista módon tudomásul vették, amin nem tudtak változtatni, egyszersmind óvatos derűlátással tekintettek a jövőbe. Egy 1959-es közvélemény-kutatás során megkérték a résztvevőket, hogy a jövőbe tekintve próbálják elképzelni, mi lesz majd 1980-ban, a válaszadók csupán 6%-a gondolta valószínűnek az atomháborút, 41%-uk viszont úgy vélte, hogy a Szovjetunió és a Nyugat akkorra valószínűleg már „békésen él együtt”. Öt évvel később, az 1964-es választások kampánya idején a megkérdezettek mindössze 7%-a nevezte legfontosabb gondjának hazája védelmét. A legtöbb ember életére a mindennapi megélhetés gondjai, nem pedig a nukleáris armageddonnal kapcsolatos aggodalmak voltak hatással.

Nagy-Britannia és Nyugat-Németország az 1950-es években és az 1960-as évek elején számos tekintetben a legellentétebb módon reagált a hidegháború fenyegetéseire. Nagy-Britannia jórészt különállónak érezte magát az európai kontinenstől, a második világháború győztesei közé tartozott, még mindig gyarmatbirodalommal rendelkező nagyhatalom volt, és 1952 óta saját nukleáris fegyvereket birtokolt. Nyugat-Németország viselte a második világháborúban elszenvedett totális vereség valamennyi pszichológiai és materiális sebhelyét. Nyugat-Németország ezen felül megosztva és (1955-ig) megszállva, demilitarizálva állt a hidegháború abszolút frontvonalában: nyilvánvalóan csataterre változott volna, ha a szuperhatalmak közti ellenségeskedés kézzelfogható formát ölt; ha pedig a konfrontáció irányíthatatlanná válik, ez a terület ígérkezett a nukleáris pusztítás legvalószínűbb színhelyének. Miközben volt némi hasonló-

ság abban, ahogyan a két ország népe a nukleáris háború veszélyére reagált, voltak lényegi különbségek is.

A nyugatnémetek, akik oly gyakran kerültek háború utáni idők viharainak középpontjába, különösen érzékenyek voltak arra a fenyegetésre, amelyet egy nemzetközi válság jelentett a világ békéjére. Például 1956 októberében a magyarországi népfelkelés és Nagy-Britannia, valamint Franciaország balul végződő szuezi kalandja háborús félelmeket váltott ki Nyugat-Németországban, amelyek viszont nem voltak általánosak Nagy-Britanniában. A britekben széles körű együttérzés élt a magyarok iránt, akik a véres szovjet elnyomás áldozatai lettek, ehhez azonban nem társultak olyan félelmek, hogy a felkelés háborúhoz vezethet. Az angol–francia, valamint az izraeli erők Egyiptom elleni invázióját pedig, noha élesen megosztotta a közvéleményt, a lakosság többsége támogatta (persze miután az invázió siralmas kudarcot vallott, változott a helyzet). Ezzel szemben 1956 novemberében a nyugatnémet lakosságnak több mint a fele tartott háborútól. A közvéleménynek csaknem ekkora hányada gondolta úgy, hogy a szovjetek fenyegetésüket beváltva rakétatámadásokat indítottak volna Anglia és Franciaország ellen, ha Szuezen nem jön létre tűzszünet. Az 1950-es évek elején a nyugatnémetek többsége úgy gondolta, hogy a nyugati demokráciák és a kommunista Kelet hosszú távon nem lesz képes a békés együttélésre. 1951 és 1963 között a megkérdezettek csaknem fele tartott egy újabb háború közeli kitörésétől, és érezte úgy, hogy számolnia kell egy újabb világháborúval. A lakosság harmada pedig úgy vélekedett, hogy egy eljövendő háború együtt jár majd atomfegyverek alkalmazásával.

Bizonyosan effélék voltak Nyugat-Berlin egy idősebb, alsó-középosztálybeli polgárának félelmei: Franz Göll, aki egyedül élt, és reflexióit, helyzetértékeléseit kizárólag naplójával osztotta meg, 1958-ban úgy gondolta, „már annyira közel vagyunk a harmadik világháború kitöréséhez”, hogy az emberek szerint „bármelyik órában” számolni lehet azzal, hogy elkezdődik. Teljes mértékben ellenezte nukleáris fegyverek állomásoztatását német földön, mert ez bármely jövőbeli háború célpontjává tenné Németországot, egyúttal azonban korlátozná is lehetőségeit a szuperhatalmak bármiféle konfrontációja esetén. Göllt nem nyugtatta meg Nyugat-Németország integrációja a NATO-ba, s attól tartott, hogy valamilyen, előre nem látható incidens amerikai nukleáris reakciót válthat ki. Minél nagyobb a fegyverkészlet, annál valószínűbb volt szerinte, hogy egy közvetlen fenyegetés „csábítást jelent majd a gombok megnyomására”. Így arra a következtetésre jutott, hogy az újrafegyverkezés és a nukleáris fegyverek inkább fenyegetik, mint szavatolják Németország biztonságát.

Az ilyen nyilvánvaló félelmek ellenére az atomfegyverek elleni tiltakozás Németországban a hidegháború legveszélyesebb szakaszában viszonylag kevésbé talált visszhangra. Amikor tizennyolc nemzetközi hírű nyugatnémet atomfizikus – köztük Carl Friedrich von Weizsäcker, Otto Hahn és Werner Heisenberg – 1957-ben aláírt egy felhívást, amely a kevással azelőtt létrehozott Bundeswehr harcászati atomfegyverekkel történő felszerelése ellen irányult (a szövetségi kormány ezt fontolgatta), a manifesztum az egész világon visszhangra talált – magában az NSZK-ban viszont csak alig. Mindazonáltal e tiltakozástól ösztönözve és a CND nagy-britanniai példája nyomán 1958-ban megalakult egy szervezet a nukleáris fegyverek elleni nyugatnémet tiltakozás koordinálására. A csoport, amelyet támogattak a Szociáldemokrata Párt egyes frakciói, számos közéleti ember és több felekezet hittudósai, a „Harc az Atomhalál Ellen” (*Kampf dem Atomtod*) nevet vette fel. Vezető képviselői közé tartozott Martin Niemöller protestáns teológus és a katolikus entellektüel, Eugen Kogon (mindketten megjárta a náci koncentrációs táborokat), az egyik legnagyobb kortárs német író, Heinrich Böll, és Gustav Heinemann, a protestáns egyház egyik tekintélyes véleményformálója, egyben a politikai élet fontos figurája (egykor a CDU minisztere volt Adenauer első kormányában, idővel azonban szociáldemokrata párttag lett, utóbb pedig Nyugat-Németország államfője).

Miközben a protestáns egyház – bár mély megosztottságban – igen komolyan részt vett a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos vitákban, Nyugat-Németország katolikus egyháza hivatalosan távol tartotta magát ezektől. Azt az álláspontot foglalta el – amint Josef Frings kölni bíboros érsek 1950-ben kifejtette –, hogy morális kötelesség fegyvert fogni a totalitarizmus ellen. A katolikus pozíció az „igazságos háború” lehetőségének elfogadása maradt, sőt még a nukleáris fegyverek alkalmazását sem zárta ki. Mindezt a nácizmussal kapcsolatos tapasztalatokból vezették le, de most érvényesítették a szovjet kommunizmusban megnyilvánuló rosszra is. Szélsőséges (mondhatni, egyenesen bizarr) véleményének adott hangot 1959-ben Gustav Grundlach jezsuita teológus (más katolikus szerzők meg is bélyegezték érte): úgy gondolta, hogy a világ nukleáris háborúban való megsemmisülése is jobb a totalitárius uralomban megnyilvánuló gonosznál.

A „Harc az Atomhalál Ellen” igyekezett mozgósítani a közérzületet annak lehetőségével szemben, hogy az újonnan létrehozott Bundeswehr nukleáris fegyvereket szerezzen, továbbá ki akarta kényszeríteni a szövetséges nukleáris fegyverek kivonását Németországból. Az aldermastoní példa nyomán szervezett hűsvéti menetekre került sor 1960-ban, miután az előző télen napvilágot látott sajtójelentések szerint német csapatok atomfegyvereket teszteltek. A menetek

a következő években mind népszerűbbek lettek. 1964-ben már csaknem minden nyugatnémet nagyvárosban sor került rájuk, a résztvevők számát százezerre becsülték. Nagy arányban voltak köztük értelmiségiek, egyháziak, írók és művészek, jogászok és szakszervezeti emberek – valamint fiatalok. A nagy pártok (kereszténydemokraták, szabad demokraták, szociáldemokraták) és a sajtó túlnyomó része azonban továbbra is ellenséges maradt az antinukleáris mozgalommal szemben.

Mivel a közvéleményre ekkora nyomás nehezedett, nem meglepő, hogy a nyugatnémet lakosság nagy részére a tiltakozások nem gyakoroltak különösebb vonzerőt. Az érzékelt kommunista fenyegetés közelsége nyilvánvalóan rontotta annak kilátásait, hogy a leszerelési kezdeményezések jelentős támogatásra teygenek szert. A tiltakozási mozgalom kezdete ráadásul egybeesett a berlini válsággal, amely Hruscsov felbujtására alakult ki. Az embereket aggasztotta az eszkaláció lehetősége, ám ebből a legtöbben nem azt a következtetést vonták le, hogy el kell utasítaniuk az atomfegyvereket. Úgy tűnt, az időpont nem alkalmas a leszerelés kockázatának vállalására. Az sem igen használt a mozgalomnak, hogy Nyugat-Berlinben a kommunisták vették át a „Harc az Atomhalál Ellen” irányítását – annak ellenére, hogy Németország Kommunista Pártját az NSZK-ban 1956-ban betiltották. A „Harc az Atomhalál Ellen” kampány igen mérsékelt volt sikeres, és rövid ideig tartott. Több mint két évtizednek kellett eltelnie, hogy Nyugat-Németországban az antinukleáris mozgalom új erőre kapjon.

Franciaországban, a második nyugat-európai országban, amely saját atombombára tett szert, az antinukleáris mozgalom ugyancsak súlyos nehézségekkel szembesült. A közvéleményt 1959-ben nagyjából fele-fele arányban osztotta meg a kérdés, vajon Párizs kialakítsa-e saját nukleáris ütőerejét. A konzervatív sajtó támogatta, a baloldali tiltakozott ellene. A következő évek közvélemény-kutatásai során megkérdéztettek mind nagyobb része helyeselte a multilaterális nukleáris leszerelést. A *francia* bombát azonban, mint Franciaország nagyhatalmi státusának jelét, presztízsszimbólumnak tekintették. Tekintélyes személyek emeltek szót ellene, a lakosság nagyobb része azonban nem állt mögójük, őket inkább foglalkoztatta a kíméletlen algériai háború, mint az a kilátás, hogy hazájuk atomhatalommá lehet. Írók és közéleti szereplők százai (köztük Jean-Paul Sartre és Simone de Beauvoir), egyetemi előadók, természettudósok és vallási vezetők fordultak Charles de Gaulle-hoz, aki az előző évben lett az ötödik Francia Köztársaság elnöke: igyekeztek elérni, hogy állítsa le a nukleáris fegyver kifejlesztését. 1960. február 13-án mégis sor került az első francia kísérleti atomrobbantásra, amely egy következő havi közvélemény-kutatás eredményei szerint széles

körű népi támogatást élvezett. A válaszadók mintegy 67%-a azt az álláspontot képviselte, hogy az atombomba birtoklása nagyobb súlyt ad Franciaországnak a nemzetközi ügyekben. Ennek dacára 1964-re, egy évvel az atomcsendegyezmény létrejötte után (ezt Franciaország nem írta alá) már többen elleneztek, mint támogatták a francia nukleáris védelmi erőt. A megosztottság tükrözte az éles politikai szembenállást, amely Franciaországot ez ügyben (és más ügyekben is) jellemezte. A nem gaulle-ista pártok az 1960-as évek derekára elutasították Franciaország atomarzenálját, a konzervatívok kiálltak mellette.

A legtöbb nyugat-európai országban meglehetősen egységes mintázat alakult ki. Az antinukleáris mozgalom támogatottsága növekedett, különösen a magasan iskolázott közép rétegek és a szélsőbal körében, elutasította viszont a politikai establishment, a hadsereg és a sajtó legnagyobb része. Gyakori volt, hogy – mint például Hollandiában – a nagy pártok egyike sem támogatta az antinukleáris kampányt. Itt a Holland Munkáspárt, csatlakozva a konzervatívokhoz, támogatta a NATO nukleáris fegyvereinek telepítését. A katolikus országokban az atombomba elleni tiltakozásnak meg kellett mérkőznie az egyház ellenállásával is. Ez volt a helyzet Olaszországban, ahol a katolikus egyház támogatta a kormányzó kereszténydemokraták nukleárisfegyver-párti politikáját. (Ez azonban 1963-tól, XXIII. János pápa *Pacem in terris* [’Békét a földön’] kezdetű enciklikáját követően változni kezdett; a pápai körlevél nemzetközi téren is erős befolyást gyakorolt a háborúval és békével kapcsolatos katolikus gondolkodásra.)

Végeredményben az antinukleáris kampányoknak sehol sem sikerült megnyerniük a lakosság többségét. A közvélemény-kutatások az összes ország nukleáris leszerelésének – illetve köztes lépésként a tesztek betiltásának – széles körű és növekvő támogatását jelezték. Az egyoldalú leszerelés azonban egészen más ügy volt.

A nukleáris fegyverkezés elleni mozgalmat Anglián és Nyugat-Németországon kívül többek közt Görögországban támogatták igen erőteljesen (ami némileg különös, itt ugyanis nem létezett erős pacifista hagyomány), ám a politikai és katonai establishment határozott ellenállásába is beleütközött. A tiltakozáshoz a fő inspirációt ezúttal is a CND aldermostoni menetei szolgáltatták, a kubai válság keltette félelem pedig felduzzasztotta aktivistáinak létszámát, különösen a diákság körében. Támogatásának egy részét a kommunisták biztosították, akiknek pártja az 1940-es évek vége óta be volt tiltva. A konzervatív kormányzat forradalmi tendenciákra figyelt fel az antinukleáris tiltakozó mozgalomban, és szigorú elnyomó intézkedésekhez folyamodott. 1963-ban nem csupán betiltották (az aldermostonit másoló) Marathón–Athén menetet, hanem kétezer tilta-

kozót le is tartóztattak, s az akció közben további több száz demonstráló sérüléseket szenvedett. A kormány taktikája visszajára sült el, a támogatás ahelyett, hogy csökkent volna, nőtt. Amikor a görög független parlamenti képviselőt, Grigorisz Lambrakiszt, az egyetlen embert, akinek (parlamenti mentelmi joga folytán) sikerült teljesítenie a betiltott marathóni menetet, paramilitáris jobboldaliak még ugyanabban az évben meggyilkolták; búcsúztatásán nem kevesebb mint félmillió ember vett részt. A következő évben az ezúttal engedélyezett marathóni menet utolsó szakaszait 250 000 ember tette meg. Az atomfegyver-ellenes mozgalom azonban a továbbiakban is szervezetlen, politikai célkitűzése pedig tisztázatlan maradt; még mindig függött a kommunisták támogatásától – ami sok görögöt idegenített el tőle –, a politikai és a katonai vezetés pedig továbbra is hajthatatlan ellenfele volt. A marathóni meneteknek, annak ellenére, hogy imponáló mozgósító erővel bírtak, nem ajánlatos túlzott jelentőséget tulajdonítanunk a görögországi antinukleáris mozgalom támogatásában. A görögöket – csakúgy, mint a nyugat-európai államok polgárait – megosztotta a félelmetes új fegyverek problematikája, de nagyrészt egyetértettek abban, hogy meg kell tartani őket, ha a tőlük való megszabadulás a szovjet kommunizmus dominanciájának tenné ki az országot.

A bombától való félelem még a semleges Svájcot sem egykönnyen nyerte meg az antinukleáris tiltakozás támogatójának. A közvéleményt nagy erővel formálta a sajtó, amely a politikai elit és a hadsereg atomfegyverpárti álláspontját tükrözte. Amikor egy alulról építkező mozgalom népszavazást kényszerített ki a svájci haderő harcászati atomfegyverekkel való felszerelésének megakadályozására, javaslatukat a szavazók kétharmados többséggel elutasították. A népszavazáson aratott győzelem dacára a kormány, amely nem akarta feltüzelni az ellenállást és megosztani az országot egy ilyen vitatott ügyben, nem tett lépéseket a haderő nukleáris eszközökkel való felfegyverzésére.

Csak Dániában és Norvégiában volt összhang a nukleáris fegyvereket ellenző közvélemény és a kormánypolitika között. A tiltakozó demonstrációk azt célozták, hogy megakadályozzák kormányukat ilyen fegyverek beszerzésében vagy az országaik területén való állomásoztatásuk engedélyezésében. A dán tüntetők azonban jórészt nyitott kapukat döngettek, mivel a nagy politikai pártok egyike sem helyeselte nukleáris fegyverek Dániába telepítését. Nagyjából ugyanez állt Norvégiára, ahol a parlament elutasította nukleáris fegyverek állomásoztatását. A lépés széles körben népszerű volt, egyébként azonban a norvég antinukleáris agitációt csak mérsékeltén támogatták, nem tudott ugyanis megfogalmazni nyilvánvaló gyakorlati célokat. A szuperhatalmak fegyverkezési versenyének eszka-

lációja elleni tiltakozás Svédországban valóban sikert könyvelhetett el. A svéd bomba megépítésének támogatottsága meredeken visszaesett, miután 1957-ben megkezdődött az atomfegyverekkel kapcsolatos vita. Kezdetben még a lakosság 40%-a támogatta a projektet, ám körülbelül egy évtizeddel később az elutasítók már 69%-os fölénybe kerültek. Az 1960-as évek közepére a svéd kormány elkötelezte magát a védelem nem nukleáris formái mellett.

Európában minden ország – kezdetben nemritkán a nagy-britanniai CND-től inspirálva – kialakította saját mozgalmát a nukleáris fegyverkezés ellen. A hangsúlyt némelykor, Nagy-Britanniához hasonlóan, az egyoldalú nukleáris leszerelésre helyezték, a cél azonban a legtöbb esetben a nukleáris fegyvereknek az egész világra kiterjedő megszüntetése volt – és kísérleti robbantások haladéktalan betiltása. Ez az érzelmi hozzáállás a pacifizmussal keveredett, ám messze túlment azon, és 1957 és 1963 közt jutott a csúcspontjára – majd az 1963-as atomcsendegyezmény nyomán alábbhagyott. A CND széles körű befolyása ilusztrálja a békemozgalmak nemzetközi karakterét. A nemzeti szempontok azonban még így is elsőbbséget élveztek. Az emberek attitűdjét erősen befolyásolta, hogy az egyes országok nagyhatalmi múltja és kulturális hagyományra tekinthettek-e vissza, vagy a semlegesség és el nem kötelezettség tradícióit ápolták. Ugyanígy a keresztény egyházak relatív befolyása, a baloldali pártok támogattságának mértéke, az iskolázottság szintje, a tömegtájékoztató szerepe a kommunizmustól való félelem terjesztésében – valamint az is, hogy a kormányzó pártokat támogatva a média mennyire igyekezett ellehetetleníteni a tiltakozó mozgalmakat.

Nem könnyű felmérni, mekkora volt Nyugat-Európában a nukleáris fegyverekkel kapcsolatos félelem, fatalizmus és ellenállás ebben az időszakban, arról viszont abszolúte lehetetlen bármiféle világos elképzelést alkotni, hogy valójában hogyan vélekedtek Kelet-Európa népei. Nyilvánosan senki sem fogalmazhatott meg olyan véleményt, amely eltért a nukleáris fegyverzetről, a hidegháborúról és a Nyugatról kifejtett szovjet állásponttól. A közvélekedést a Szovjetunió és csatlós államai határozták meg, és összehangolták, hogy a rezsím politikájának maximálisan egységes támogatását tükrözze. Az ellenzéki hangok nem voltak hallhatóak, és egyébként sem sok ilyen akadt. Kíméletlen, ádáz propaganda célpontjai voltak a nyugati „imperialisták”, „fasiszták” és „háborús uszítók”, akik fenyegették a Szovjetunió és más szocialista országok békéjét, demokráciáját és szocializmusát. Harsány szavakkal bírálták az amerikaiakat, akik „az atombombával fenyegetőztek”, miközben a Szovjetunió „éberén védelmezte a világ békéjét”.

Ez az alapállás a szovjet blokkban még inkább megszilárdult, amikor az 1940-es évek végén különösen intenzív szakaszába jutott a hidegháború. 1950-re a Szovjetunió kialakította önimázsát, mint azon hétköznapi emberek hatalmas mozgalmának vezetőjét, akik békét akartak, és szabadulni a zsarnokságtól, amelyet a „nyugati imperialisták” kezében lévő nukleáris fegyverek jelentettek. Ennek az évnak a márciusában, leginkább az Egyesült Államokkal vívandó háború félelmétől hajtva Stockholmban összeült a Béke Partizánjai nevű, szovjetbarát mozgalmarókból álló nemzetközi szervezet Állandó Bizottsága, hogy kidolgozza programját. Ennek nyomán született meg a stockholmi békefelhívás, amely „az atomfegyver feltétel nélküli betiltását követelte”. Ezután hatalmas, gondosan megszervezett kampányt indítottak, amelynek során tömeggyűlések és békemozdulások szervezésével és a gyárakat, műhelyeket és otthonokat célba vevő propaganda segítségével hathatósan mozgósították a népeiséget aláíráások gyűjtésére az egész szovjet tömbben és azon kívül is, a felhívás támogatására.

A petíciót állítólag 79 ország több mint 500 millió polgára írta alá, ebből 400 milliónyian a kommunista országokból, a többiek nagyrészt egyebütt élő szimpatizánsok voltak. 1950 végére több mint 115 millió szovjet állampolgár is csatlakozott hozzájuk: többé-kevésbé a Szovjetunió felnőtt lakossága. Bejelentették, hogy Magyarország akkor 9,2 milliós összlakosságából 7,5 millióan írtak alá – ez képtelenül nagy szám volt. Lengyelországban az aláírók száma elérte a 18 milliót. A hiányzó 190 000 főt (olykor akadtak közülük, akik betegségükkel vagy fogyatékoságukkal indokolták mulasztásukat) olyasféle rágalmakkal illették, hogy „kulákok, városi spekulánsok ... a klérus reakciós elemei, Jehova tanúi”. Csak az 1948-as szakítás óta a Szovjetunió által állandóan támadott Jugoszlávia választott más utat: Belgrád saját békemozgalma támadásokat intézett mind a világbékét fenyegető „szovjet imperializmus”, mind a nyugati hatalmak agressziója ellen.

Az eltérő vélemények elfojtásának legkeményebb szakasza ugyan Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálával véget ért, a rezsím nukleáris fegyverekkel kapcsolatos politikájával ellentétes nézetek nyílt hangoztatására továbbra sem volt lehetőség. Egy sor vezető tudós, akiket olykor az antinukleáris mozgalmakban részt vevő nyugati kollégák magatartása bátorított fel, a színpalak mögött a fegyverkorlátozás és a leszerelés mellett érvelt, azonban ez még magas szinten sem volt kockázatmentes. Andrej Szaharov atomfizikus fontos szerepet játszott a szovjet hidrogénbomba kifejlesztésében, de az 1970-es években már üldözték az emberi jogokkal és azok szovjetunióbeli elnyomásával kapcsolatos, karakteres nézetei miatt. Amikor 1961-ben kormányzati vezetők és tudósok egy moszkvai találkozásán ellenez-

te a nukleáris kísérletek újraindítását, Hruscsov magából kikelve fél órán át szidalmazta őt. A zárt tanácskozáson elhangzott ellenvélemény természetesen nem szivárgott ki, így a nagyközönség nem értesülhetett róla.

Azt, hogy a közvélekedés nem esett maradéktalanul egybe a rezsím hivatalos álláspontjával, némiképp jelzi a meleg fogadtatás, amelyben a járókelők százi részesítették harmincegy békemenetelő emlékezetes vonulását számos városban-faluban. San Franciscóból indultak és Moszkvába érkeztek, miután engedélyezték nekik, hogy nyolcezer kilométeres útjuk utolsó szakaszát a Szovjetunióban tegyék meg. Csak sejthetjük, hogy az emberek magukban mit gondoltak a nukleáris fegyverkezési verseny eszkalációjáról, és hogy aggodalmaik mennyire lehettek súlyosak.

Észszerű a feltételezés, hogy a keleti blokk lakosai többségének félelmei a Szovjetuniótól való nyugati félelmek tükörképei voltak. A nyugati „imperialistákkal” való riogatás, az Egyesült Államok és a NATO jelentette nukleáris fenyegetés nyomatékosítása (ami korántsem volt mindig alaptalan), és a polgári védelmi propaganda, amely egy nukleáris támadás veszélyére hívta fel a figyelmet, valószínűleg hozzájárult a hétköznapi állampolgárok szorongásainak fokozódásához. Nincs okunk kételkedni abban, a legtöbben sokat elhittek abból, amit a hidegháborúról mondtak nekik (pontosan a fordítottját annak, ami Nyugat-Európában elhangzott), és meggyőződésük volt, hogy a szovjet erő jelenti számukra a legjobb biztosítékot a NATO agressziója ellen. Ennélfogva valószínű, hogy a szovjet tömb területén élők üdvözölték a szovjet katonai eszközök bemutatóit és a nukleáris csapásmérő képesség bizonyítékait (ezeket Nyugaton erőfitogtatásnak tekintették), amelyek szavatolják biztonságukat a nyugati, különösen az amerikai fenyegetés ellenében.

A vasfüggöny tehát, mint oly sok más tekintetben, a nukleáris fenyegetésekkel szembeni attitűdök tekintetében is hatalmas vízválasztónak bizonyult. A nukleáris pusztulás veszélye azonban a kontinens mindkét felén fennállott, állandó háttérét alkotva a mindennapi életnek még akkor is, ha az emberek (vagy képviselőik) reakciói különbözőek voltak. Bizonyos kritikus fordulópontokon pedig, legkivált az 1962-es kubai rakétaválság idején, jóllehet rövid időre, mindez a háttérből igencsak az előtérbe került. A bizonyítékok – bár nehéz egybegyűjteni és értelmezni ezeket – úgy tűnik, nem támasztják alá Eric Hobsbawm korábban idézett felfogását, amely szerint az emberek „a bomba” miatt „ideges hisztéria” állapotában éltek.

Kétségbevonhatatlan, hogy a fegyverkezési verseny korlátozása, sőt lehetőség szerinti teljes leállítása szinte egyetemes támogatást élvezett. A legtöbb ember az

összes hatalom nukleáris leszerelését támogatta – az egyoldalú leszerelés indítványa azonban már egészen más megítélés alá esett. Az antinukleáris mozgalom, amely Nagy-Britanniában kezdődött, gyakorlatilag valamennyi nyugat-európai országban lendületre tett szert az 1950-es évek végén, amikor széles körben ismertté vált a hidrogénbomba iszonyatos pusztítóereje, Európa pedig veszélyes krízissel nézett szembe Berlin miatt. Sehol sem nyerte el azonban a lakosság többségének támogatását. A szovjetellenes propaganda és a Szovjetunió irányából érzékelt fenyegetés elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a nyugat-európai országok népességének zöme támogassa kormányaik hidegháborús hozzáállását. A szovjet tömbben a véleménynyilvánítás hatalmi kontrollja még sikeresebben lehetetlenítette el a nukleáris politika bírálatainak bármiféle lehetőségét, ugyanakkor bizonyítani látszott a béke iránti csaknem teljes hivatalos elkötelezettséget. Ezt erősítette, hogy szakadatlanul sulykolták: az Egyesült Államok és a NATO veszedelmes, harcias ambíciókat táplál.

Amennyire ez megállapítható, a lakosság Keleten is az egész világra kiterjedő nukleáris leszerelésre, de legalábbis e fegyverek korlátozására vágyott. A különbözőképpen strukturált békemozgalmak háttérében Nyugat- és Kelet-Európában is jó adag realizmus munkált. A legtöbb ember véleménye szerint az ideális egy nukleáris fegyverektől maradéktalanul mentes világ lett volna. Azt is elismerték azonban, hogy a nukleáris fegyvereket, ha már egyszer feltalálták őket, nem lehet csak úgy megszüntetni. Az élet tényei közé tartoztak – ha valaki hagyta, hogy teljesen betöltsék gondolkodását, a rettenetes tények közé. Így hát senki sem akart egy nukleáris armageddon perspektíváin töprengeni: az emberek kirekesztették elméjükből. Egyszerűen élték az életüket, tudtak róla, hogy fenyegeti őket a gombafelhő, de nem engedték, hogy uralja egész létezésüket, és az ideges hisztéria állapotába juttassa őket. Az emberek hozzászoktak a félelemhez. A nukleáris konfliktus lehetősége (múló epizódoktól eltekintve) nem annyira közvetlenül, inkább látens tényezőként okozott szorongást nekik. Ez módot adott arra, hogy együtt éljenek a félelemmel. Jórészt fatalistává tette őket életben maradásukat illetően egy olyan világban, amely azért továbbra is létezhet nukleáris háború nélkül. Néhányan – lehetetlen megmondani, hányan – kétségkívül még üdvözölték is a nukleáris fegyverek jelenlétét a hidegháborús vízvázlat két oldalán, mert úgy gondolták, ezek kecsegtetnek a legtöbb reménnyel egy harmadik világháború elkerülésére. Az embereket – legalábbis Nyugat-Európában – általában más dolgok foglalkoztatták: a legnyilvánvalóbban az, hogy miként profitálhatnak a legjobban a gazdasági kilátások figyelemre méltó javulásából, amely életszínvonaluk drámai növekedését hozta magával.